

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

CƏFƏRLİ ŞƏFA ELŞAD QIZI

**«MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI VƏ ONUN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ»
MÖVZUSUNDA**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisas: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

dos. H.A.Cəfərli_____

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. R.N.Kazımov_____

Kafedra müdiri:

prof. S.M.Səbzəliyev_____

BAKİ-2016 MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	9
1.1. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	9
1.2. Fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşmasında gəlir və xərclərin qarşılıqlı əlaqəsi.....	14
II FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHLİLİ METODİKASI.....	25
2.1. Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətiinin) tərkibi və dinamikasının təhlili.....	25
2.2. Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin təhlili metodikası.....	30
2.3. Rentabelliyn göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili metodikası.....	36
2.4. Mənfəət və rentabelliyn artırılması ehtiyatlarının hesablanması metodikası.....	42
III FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	46
3.1. Gəlirlər-xərclər-mənfəət göstəriciləri arasındakı funksional əlaqənin təhlili.....	46
3.2. İstehsalın zərərsizlik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	50
3.3. Marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan amillərin mənfəətə təsirinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	57
NƏTİCƏ.....	64
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT.....	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrin istehsal, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi əldə edilmiş maliyyə nəticələri ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi mənfəət və rentabellik kimi maliyyə göstəriciləri əsasında aparılır. Mənfəət və rentabellik istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdir. Mənfəət bir tərəfdən müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi, digər tərəfdən dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin mənbəyi kimi çıxış edir. Mənfəət hər şeydən əvvəl müəssisənin öz xərclərini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə ən mühüm göstərici sayılan mənfəətdən başlanılır. Mənfəət –müəssisənin maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin ən mühüm iqtisadi göstəricisidir. Daha doğrusu təsərrüfat fəaliyyəti prosesində baş verən bütün mənfəət və müsbət halların nəticəsi mənfəətdə öz əksini tapır. Mənfəət əldə etmək müəssisənin rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərə bilməsi deməkdir. Müəssisə mənfəətlə işləyirsə, deməli onun istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyəti tələblərə cavab verir, eləcə də maya dəyəri və istehsalın təşkili tələb olunan səviyyədədir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də satış qiymətindən, məhsul satışının həcmi və quruluşundan, məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətindən və s. asılıdır. Ona görə də mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müəssisənin istehsalat, təchizat, maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Təsərrüfat subyektlərinin mənfəət planı onların istehsal-maliyyə planının tərkib hissəsi hesab olunur. Müəssisənin ümumi mənfəət məbləği vergiqoymadan əvvəl mənfəət, (balans mənfəəti) göstəricisi ilə xarakterizə olunur. Balans mənfəətinin həcmi və rentabellik səviyyəsi müəssisənin

istehsal, təchizat, marketing və maliyyə fəaliyyətindən asılıdır. Başqa sözlə həmin göstəricilər təsərrüfatçılığın bütün tərəflərini əhatə edir.

Mənfəətin qiymətləndirmə funksiyasının mahiyyəti təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin ümumi nəticələrini əks etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman mənfəət göstəricisi konkret müəssisənin işinin qiymətləndirilməsi və onun istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin effektivlik parametrlərindən biri kimi çıxış edir. Doğrudan da, müasir dövrdə maksimum mənfəət əldə edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi sayıldığından, onun effektivlik göstəricisi rolunda çıxış etməsi və bu funksiyanı daşması tamamilə məntiqi və qanunauyğun görünür. Zənnimizcə, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin effektivlik göstəricisi funksiyasını yerinə yetirməsi müxtəlif aspektlərdən izah oluna və nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn bu prizmadan yanaşdıqda mənfəətin sahibkar tərəfindən investisiya olunmuş kapitalın həcminə nisbəti göstəricisi ön plana çıxır və sözügedən iqtisadi parametr təsərrüfat subyektlərinin işinin səmərəliliyini, onların istehsal və kommersiya fəaliyyətinin gəlirliliyini qiymətləndirməyə əlverişli şərait yaradır.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, iqtisadiyyatın transformasiyası dövründə mənfəət göstəricisi qiymətləndirmə funksiyası ilə yanaşı bölüşdürmə funksiyasını da (mənfəətdən istehlak və yığım fondlarına ayırmalar, vergi formasında dövlət büdcəsinə ödəmələr, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə və istehsalın genişləndirilməsinə məsrəflər) yerinə yetirir. Mənfəətin bölgü funksiyasına görə müəssisə kapitalının formalaşmasında bilavasitə və dolaylı iştirak edən bütün subyektlər gəlir mənbəyi kimi mənfəətin daima dövriyyədə saxlanılmasında maraqlı olur. Doğrudan da, gəlir mənbəyinin qorunub saxlanılmasında maraqlı olan təsisçilər və mülkiyyətçilər mənfəətin artan hissəsini dövriyyədən çıxarmır və bir qayda olaraq daxili inkişaf üçün istifadə edir. Bu isə, öz növbəsində, uzunmüddətli dövr ərzində yüksək gəlir əldə edilməsi imkanlarını artırmaqla təsərrüfat subyektlərində kommersiya hesabının və özünümaliyyələşdirmə prinsipinin tələblərinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, mənfəət göstəricisi çoxspektrli ümumiləşdirici parametr kimi iqtisadi inkişaf dövründə kompleks xarakter alır, təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əhatə edir və müasir iqtisadi şəraitdə əsas mikroiqtisadi indikatorlardan birinə çevrilməklə rəqabət zamanı əlverişli üstünlük yaradır. Məhz buna görə də mənfəət göstəricisinin çoxaspektrliliyini və iqtisadi məkanda baş verən dəyişikliyə tez reaksiya vermə qabiliyyətini nəzərə alan müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri sözügedən parametrin formalaşması proseduralarını və onun səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin təsirini hesablamaqla kifayətlənmir və bu problemə tamamilə yeni aspektdən yanaşır.

Odur ki, müasir şəraitdə maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası və onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırılması, həmçinin maliyyə nəticələrinin təhlili metodologiyasının işlənilib hazırlanması problemlərinin həlli zəruridir. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı da məhz, bu qeyd edilən problemlərin kontekstində əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin nəzəri və praktika məsələlərinin öyrənilməsi ölkə və dünya alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Respublikamızda iqtisadçı alimlərindən S.M. Səbzəliyev, H.A.Cəfərli, N.M.İsmayılov, Q.Ə. Abbasov, C.B.Namazova, R.N.Kazımov, S.A.Abbasova və digərlərinin elmi əsərlərini bu mövzuya həsr etməsini qeyd etmək olar. Rus iqtisadçı alimlərindən isə A.D.Şeremetin, O.V.Efimovanın, V.İ.Kovolyevin, M.M. Qlazovun, M.I.Bakanovun, V.Q.Artemenkonun, L.V.Donstovanın, və başqalarının tədqiqat əsərləri diqqəti cəlb edir. Lakin maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlilinin nəzəri və praktika məsələlərinin öyrənilməsi və praktikada tətbiq məsələləri vacib zərurət kimi xarakterizə olunur. Bu problemin öyrənilməsi hazırkı dissertasiya mövzusunun seçilməsinə maraq oyatmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin artırılması, və onun təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik təkliflər və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bu baxımdan, dissertasiya işində tədqiqatın məqsədinə uyğun müvafiq vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- bütövlükdə təşkilat üzrə və onun daxili struktur bölmələri üzrə mənfəət planının yerinə yetirilməsi;
- satışdan alınmış mənfəətin, mühasibat və xalis mənfəətin keçən dövrə nisbətən plan üzrə və faktiki artım templərinin müəyyən edilməsi;
- biznes planın yerinə yetirilmə dərəcəsinin, satışdan alınan mənfəətin, mühasibat və xalis mənfəət göstəricilərinin dinamikasının müəyyən olunması;
- ayrı-ayrı daxili struktur bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin biznes-planın yerinə yetirilməsi göstəricilərinə, həmçinin satışdan alınan mənfəətin, mühasibat və xalis mənfəət göstəricilərinə təsiri dinamikasının müəyyən edilməsi;
- satışdan alınan mənfəətin, mühasibat və xalis mənfəətin həcmnin artırılması ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və onların gələcək inkişaf perspektivi nəzərə alınmaqla istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanması;
- istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və s.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Dissertasiya işinin predmeti Kommersiya təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin artırılması təhlilinin metodiki problemlərinin araşdırılması, mənfəət və rentabelliğin sistemli tədqiqi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsaslandırılmış təkliflərin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Tədqiqatın obyektı isə kommersiya təşkilatlarıdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları və onlara dair qəbul edilmiş qanunverici aktlar və normativ sənədlər, Nazirlər Kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və s. qərar, göstəriş, əsasnamə, təlimat, qaydalar və öz növbəsində «Mülki Məcəllə», «Vergi Məcəlləsi», «Mühasibat uçotu haqqında», «Auditor xidməti haqqında» qanunlar, «MMUS» habelə bu problemi tədqiq edən, Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin dəyərli elmi əsərləri işləri təşkil edir.

Dissertasiya işində iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müşahidə, müqayisə, zəncirvari yer-dəyişmə, fərq, balans əlaqələndirmə və digər üsullarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq bir sıra elmi yeniliyə malik nəticələr əldə edilmişdir:

- kommersiya təşkilatının maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi

olan mənfəətin formalaşmasının nəzəri əsasları sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir;

- maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlilinin iqtisadi parametrlər sistemi işlənilib hazırlanır və onların digər dəyər göstəriciləri ilə kəmiyyət və keyfiyyət əlaqələri tədqiq edilir;

- mənfəət və rentabellik göstəricilərinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin yeni variantda təsnifatı verilir;

- mənfəət və rentabelliğin qüvvədə olan müasir təhlili metodikasına sistemli şəkildə yanaşılır, onun beynəlxalq təcrübə baxımından təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər paketi işlənilib hazırlanır;

- mənfəət, kapitalın artımı və pul vəsaitlərinin hərəkətinin qarşılıqlı əlaqəsi sistemli şəkildə nəzərdən keçirilir;

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqatın nəticələrindən kommersiya xarakterli təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində, nəzəri və metodiki problemlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Bundan başqa, dissertasiya işində irəli sürülən təkliflərin tətbiqi maliyyə nəticələrinin təhlilinin səmərəli mexanizminin yaradılmasını, mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, hesablanması, qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsini təmin edə bilər.

Magistr dissertasiyasının quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi 70 səhifədir.

Dissertasiya işinin « Maliyyə nəticələrinin təhlilinin nəzəri əsasları» adlanan birinci fəslində maliyyə nəticələrinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri şərh edilməklə təsərrüfat subyektlərində fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşmasında gəlir və xərclərin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin « Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəticələrinin mövcud vəziyyəti və onun təhlili metodikasi » adlanan ikinci fəslində maliyyə nəticələrinin vəziyyətinə və təhlili metodikasına geniş yer vermiş, öz növbəsində, vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətiinin) tərkibi və dinamikasının təhlili, əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin təhlili metodikası, rentabelliğin göstəricilər sistemi və onların

amilli təhlili, mənfəət və rentabelliyyə artırılması ehtiyatlarının hesablanması metodikası ətraflı şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin «Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəticələrinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanan üçüncü fəslində gəlirlər-xərclər-mənfəət göstəriciləri arasındakı funksional əlaqənin təhlili, istehsalın zərərsizlik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi və öz növbəsində marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan amillərin mənfəətə təsirinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

I FƏSİL. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əhəmiyyəti, vəzifələri və informasiya mənbələri

Kommersiya təşkilatı anlayışı istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi kimi mənfəət alınmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsinin 43-ci maddəsində deyilir: «Hüquqi şəxslər fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət gətirməkdən ibarət olan (kommersiya hüquqi şəxsləri) və ya əsas məqsəd mənfəət gətirməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən (qeyri - kommersiya hüquqi şəxsləri) qurumlar ola bilər».

Mənfəət – təşkilatın işinin səmərəliliyinin ən mühüm iqtisadi göstəricisidir. Onun məbləğinin dəyişməsində təşkilatın fəaliyyətinin bütün tərəfləri:

- 1) malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsal və satışı həcmələrinin azalması və ya artması;
- 2) təşkilatın malik olduğu ehtiyatlardan (maddi, əmək ehtiyatlarından, əsas fondlardan və s.) səmərəli yaxud səmərəsiz istifadə edilməsi;
- 3) rəqabətlə əlaqədar satış bazarlarında qiymət siyasəti;
- 4) maliyyə əməliyyatlarının (pul vəsaitlərilə, qiymətli kağızlarla) səmərəliliyi;
- 5) əmlak üzrə əqdlərin (sazişlərin) səmərəliliyi;
- 6) digər təşkilatların fəaliyyətində iştirakın səmərəliliyi;
- 7) debitor borclarının idarə edilməsinin səmərəliliyi;
- 8) təsərrüfatsızlıq sayəsində zərərlərin (kontragentlərlə müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə cərimələrin, penyaların, dəbbələmə pullarının, digər təşkilatlara vurulmuş zərərlərin əvəzinin ödənilməsinin və s.) olması və ya olmaması aydınlaşdırılır.

İdarəetmənin icraçı orqanı (baş direktor, direktorlar şurası) əsas fəaliyyət üzrə zərərli əməliyyatların, daşınmaz əmlak, valyuta və digər əmlak üzrə zərərli sazişlərin yaranması səbəblərini təşkilatın mülkiyyətçilərinə (səhmdarlarına) izah etməlidir.

Mənfəətlər(zərərlər) 801-ci – «Ümumimənfəət (zərər)» hesabında ilin əvvəlindən başlayaraq artan yekunla nəzərə alınır:

- kredit üzrə – mənfəətlər, gəlirlər;
- debet üzrə – zərərlər, xərclər.

Mənfəətin göstəriciləri mühasibat hesabatında «Mənfəət və zərər haqqında hesabat» üzrə formada təqdim edilir.

Mənfəət – kommersiya təşkilatlarında investisiyaların, habelə şəxsi heyətin maddi həsləndirilməsinin və sosial ödəmələrin ən mühüm mənbəyidir.

Hesabat ilinin və keçmiş illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti təşkilatın öz dövriyyə kapitalının artırılması üçün istifadə edilir, yəni onun bazarda davamlılığının və ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1) bütövlükdə təşkilat üzrə və onun daxili struktur bölmələri üzrə mənfəət planının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;

2) satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəətin keçən dövrə nisbətən plan üzrə və faktiki artım templərinin müəyyən edilməsi. Plan üzrə artım templərinin müəyyən edilməsi plan tapşırıqlarının gərginlik dərəcəsini qiymətləndirməyə şərait yaradır, faktiki (həqiqi) artım templərinin müəyyən edilməsi isə satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəətin göstəricilərinin dinamikasını müşahidə etmək imkanı yaradır;

3) biznes-planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini və satışdan alınan mənfəətin balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasını müəyyən edən amillərin təhlili;

4) ayrı-ayrı daxili struktur bölmələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin təşkilatın biznes-planının yerinə yetirilməsi göstəricilərinə, habelə satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət göstəriciləri dinamikasına təsirinin aşkar edilməsi;

5) satışdan alınan mənfəətin, balans mənfəəti və xalis mənfəət məbləğlərinin artırılmasının mümkün olan ehtiyatlarının müəyyən edilməsi;

6) istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadənin təşkili, idarəetmə qərarlarının hazırlanması.

İqtisadi təhlil istehsalatın daxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi və onlardan istifadə üzrə işi təşkil etmək üçün yardımçı olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq onlara iqtisadi qiymət vermək, sonra isə idarəetmə qərarlarının hazırlanması mərhələsinə keçmək lazımdır. Təhlillə məşğul olan analitik istehsalın idarə edilməsi üzrə qərarların variantlarını hazırlamalıdır. Bunun üçün hansı dəyişikliklərin baş verməsini və onların xarakterini bilmək lazımdır. Həmçinin dəyişikliklərin meylini (tendensiyasını) da izləmək lazımdır. Onlar mənfi və artan ola bilər, onda bu meylin inkişafına mane olan və yekunda belə meyllərin azalmasına gətirib çıxaran tədbirlər görmək lazımdır. Mənfi, lakin sönən xarakter daşıyan kənarlaşmalar ola bilər. Bu o deməkdir ki, istehsalın idarə edilməsi gedişində əvvəllər görülmüş tədbirlər təşkilatda vəziyyətin yaxşılaşmasına kömək edir. Bu halda belə tədbirlər görülməsini davam etdirmək və dəstəkləmək, lazım olduqda onların təsirini gücləndirmək lazımdır.

Rentabellik göstəricilərinin təhlilinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) məhsulun rentabelliği göstəriciləri və kommersiya təşkilatlarında rentabelliğin göstəricilər sistemi üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;
- 2) məhsulun rentabelliği və kommersiya təşkilatının rentabelliği göstəricilərinin dinamikasının təhlili;
- 3) məhsulun rentabelliği və kommersiya təşkilatının rentabelliği göstəricilərinin dinamikasını şərtləndirən amillərin təhlili;
- 4) məhsulun rentabelliğinin və kommersiya təşkilatının rentabelliğinin yüksəldilməsinin mümkün olan ehtiyatlarının aşkar edilməsi.

Maliyyə təhlil zamanı müxtəlif informasiyalardan istifadə edilir ki, onların sırasında maliyyə hesabatları və mühasibat uçotu məlumatları aparıcı yer tutur. Həmin informasiya mənbələrində iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks olunur. Bu məlumatlar informasiyanın qruplaşdırılmasının elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış prinsipləri əsasında hesabat formalarına və uçot registrlərinə (cədvəllərinə) yazılı daxil edilir. Hesabat kommersiya fəaliyyəti haqqında toplu informasiyadır, çünki orada nəticələr yekunlaşdırılmış olur və ümumiləşdirilmiş göstəricilərlə ifadə edilir.

Maliyyə (mühasibat) hesabatı – təşkilatın hesabat tarixinə əmlak və maliyyə

vəziyyətini, habelə hesabat dövrü ərzində onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir.

Малийя (мццасибат)щесабатынын тягдим едилмяси гайдасы, щяжми вя тяркиби Азярбайсан Республикасынын «Мццасибат учоту щаггында» 29 ийун 2004-жы ил тарихли 716-ЫЫГ сайлы гануну иля (сонралар «Мццасибат учоту щаггында» ганун); низамланыр.

Mili Mühasibat Uçot Standartlarına uyğun olaraq mühasibat (maliyyə) hesabatlarının məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mühasibat balansı;
- Mənfəət və zərər haqqında hesabat;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.
- Əgər təşkilat mütləq auditdən keçməlidirsə (Azərbaycan Respublikasının «Auditor xidməti haqqında» qanununa uyğun olaraq), maliyyə hesabatının mötəbərliyini təsdiqləyən auditor rəyi.

Əgər təşkilat maliyyə hesabatının auditini öz təşəbbüsü ilə aparmışdırsa, onda auditor rəyi də maliyyə hesabatının tərkibinə daxil edilə bilər.

Maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunun məlumatları maliyyə təhlil üçün əsas informasiya mənbələridir, çünki:

- maliyyə hesabatında və mühasibat uçotunda təşkilat haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks edilir;
- hesabatda və uçot cədvəllərində informasiya müəyyən surətdə sistemləşdirilmişdir, qruplaşdırılmışdır;
- uçotda və hesabatda göstəricilərin müəyyən edilməsi və əks olunması metodikası birinci səviyyəli normativ sənədlərlə, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin qərarları ilə və Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın qərarları, Vergilər Nazirliyinin əmrlərilə tənzimlənmişdir.

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə nəticələrinin maliyyə (mühasibat) hesabatında formalaşması (təşəkkülü) barədə informasiyanın əks etdirilməsi üçün «Mənfəət və zərər haqqında hesabatda» nəzərdə tutulmuşdur. 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartında bu hesabatların nümunəvi formalar təsdiq edilmişdir, 1 №-li Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartında isə onların strukturları məzmunu üzrə minimum tələblər açıqlanır.

Hesabat göstəricilərinin kodlaşdırılması qaydası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Maliyyə nazirliyinin müvafiq əmrləri ilə müəyyən edilmişdir.

Planlaşdırma, uçot və iqtisadi təhlil zamanı mənfəət göstəricilərinin «Mənfəət və zərər haqqında hesabatda» (4 və 5 sayılı əlavədə) təqdim edilmiş aşağıdakı sistemindən istifadə edilir:

- 1) ümumi mənfəət;
- 2) əməliyyat mənfəəti (zərəri) (satışın nəticələri);
- 3) vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər), (balans mənfəəti);
- 4) hesabat dövründə xalis mənfəət (zərər).

1. Ümumi mənfəət (satışın nəticələri) iqtisadi mənasına görə marjinal (fərqli) gəlir göstəricisinə yaxındır. O, əsas əməliyyat gəlirindən (malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin satışından) alınan mədaxillə (netto) (ƏDV, aksiz və analoji öhdəlik ödənişləri çıxılmaqla) satışın maya dəyəri (satılmış malların, məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyəri) arasında fərq kimi hesablanır (4 sayılı forma üzrə: maddə 60 – maddə 70). 4 sayılı formada o, ümumi mənfəət sətirində əks etdirilir. 1

2. Əməliyyat mənfəəti (zərəri) (satışın nəticələri) – təşkilatın əsas fəaliyyətindən alınan maliyyə nəticəsidir. 4 sayılı formada o, əməliyyat mənfəəti (zərəri) sətirində göstərilir.

3. Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) (BM) təşkilatın fəaliyyətinin bütün növləri üzrə məcmu maliyyə nəticəsidir. 4 sayılı formada o, vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər) sətirində göstərilir. Bu göstərici belə hesablanır: vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti) = ümumi mənfəət (satışın nəticələri) + sair əməliyyat gəlirlər – kommersiya xərcləri – inzibati xərclər – sair əməliyyat

xərclər + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəətlər - fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər + əməliyyat mənfəəti - əməliyyat zərəri + maliyyə gəlirləri – maliyyə xərcləri + asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində pay - asılı və birgə müəssisələrin zərərlərində pay.

4. Hesabat dövründə xalis mənfəət (XM) – cari mənfəət vergisi (CMV) hesablandıqdan sonra, və təxirə salınmış vergi aktivlərini (TVA) və təxirə salınmış vergi öhdəliklərini (TVÖ) nəzərə almaqla vergi qoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) təşkilatın sərəncamında qalan hissəsidir. Xalis mənfəət aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$XM = VQM + TVA - TVÖ - CMV.$$

1.2. Fəaliyyətin son maliyyə nəticəsi olan mənfəətin formalaşmasında gəlir və xərclərin qarşılıqlı əlaqəsi

Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin əsas məqsədini mənfəət əldə etmək təşkil edir. O müəyyən bir dövr ərzində müəssisədə mövcud olan əmək, material, maliyyə resurslarından, torpaq, tikili və avadanlıqlardan, digər maddi və qeyri-maddi ehtiyatlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edir. Mənfəət əmək kollektivinin izafi əməyi ilə yaradılan xalis gəlirin reallaşdırılan hissəsidir.

Mənfəətin formalaşmasının əsasını gəlir və xərclər təşkil edir. Gəlir və xərclər mənfəəti formalaşdıran əsas amillər kimi çıxış etdiyinə görə müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinə də ilk öncə gəlir və xərclərin təhlilindən başlamaq lazımdır.

Təşkilatın gəlirləri aktivlərin daxil olması və öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində həmin təşkilatın kapitalının yüksəlməsinə səbəb olan iqtisadi faydaların artmasından ibarətdir.

Təşkilatın xərcləri iqtisadi faydaların, aktivlərin və öhdəliklərin yaradılması nəticəsində həmin təşkilatın kapitalının azalmasına gətirib çıxaran azalmadan ibarətdir.

Müəssisənin gəlir və xərcləri haqqında əsas informasiya mənbəyi mühasibat uçotu və mühasibat hesabatı hesab olunur.

Müəssisənin gəlirləri onların xarakterindən, əldə olunma şəraitindən və müəssisənin fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq aşağıdakı növlərə ayrılır:

- əsas əməliyyat gəlirləri;
- sair əməliyyat gəlirləri;
- fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəətlər;
- maliyyə gəlirlər.

Müəssisənin gəlirlərinin təhlilinin qarşısında duran əsas məsələlər hesabat dövründə gəlirlərin səviyyəsi və strukturunun müəyyən olunmasından, gəlirlərin strukturunun və səviyyəsinin hesabat və baza dövrləri üzrə müqayisə olunmasından, gəlirlərin dinamikasının qiymtləndirilməsindən və s. ibarətdir.

Təhlil zamanı yuxarıda qeyd olunan məsələlərin həlli üçün analitik cədvəldən istifadə olunur (cədvəl 1.1). Cədvəldə hesabat dövründə və keçən dövrdə müəssisənin gəlirlərinin tam həcmi və xüsusi çəkisi haqqında məlumatlar onların ayrı-ayrı növləri üzrə əks olunur. Eyni zamanda cədvəldə hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisədə gəlirlərin həcmində və xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklər də qeyd olunub.

Cədvəl 1.1.

Mənfəətin formalaşmasının əsas amili kimi gəlirlərinin təhlili

(min manat)

Gəlirlərin növləri	Mütləq miqdar		Gəlirlərin ümumi həcmi üzrə xüsusi çəkisi (%)		Dəyişikliklər	
	Keçən dövrdə (keçən ilin analoji dövründə)	Hesabat dövründə	Keçən dövrdə (keçən ilin analoji dövründə)	Hesabat dövründə	Mütləq miqdarda	Xüsusi çəkiddə
1	2	3	4	5	6	7

1.Əsas əməliyyat gəlirləri	57.29	77.04	98.7	99.1	+19.75	+0.4
2.Sair əməliyyat gəlirləri	0.39	0.46	0.7	0.6	+0.07	-0.1
3.Maliyyə gəlirləri	0.35	0.26	0.6	0.3	-0.09	-0.3
4.Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət	-	-	-	-	-	-
Yekun:	58.03	77.76	100	100	19.73	0

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəssisənin əsas əməliyyat gəlirlərinə məhsulların satışından, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan gəlirlər aid edilir. Başqa sözlə desək bu qrupa əsas fəaliyyətdən olan gəlirlər daxildir.

Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri müəyyən təsərrüfat əməliyyatlarının nəticəsində yaranır: əmlakın icarəyə verilməsi və ya satılması, birgə fəaliyyətdə iştirak, borcların verilməsi və s.

Maliyyə gəlirləri və xərclər bir qayda olaraq müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olmayan konkret faktlar nəticəsində meydana gəlir: məzənnə fərqləri, aktivlərin əvəzsiz olaraq əldə olunması, borcların silinməsi və s.

Əsas fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlər müəssisənin bütün gəlirlərinin tərkibində daha çox xüsusi çəkiyə malik olduğu üçün müəssisənin gəlirlərinin təhlili zamanı əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Əsas əməliyyat gəlirləri, sair əməliyyat gəlirləri və maliyyə gəlirləri müəssisənin gəlirlərinin strukturunda üstünlük təşkil edərsə, onda təhlil zamanı bu fakt fəaliyyət şəraitinin konkret dəyişiklikləri ilə izah olunmalıdır. Bu cür üstünlük sabit xarakter alarsa, yəni bir neçə ardıcıl hesabat dövrləri ərzində təkrarlanarsa, onda bu müəssisənin nizamnaməsində əks olunmayan adi fəaliyyət növlərinin tərkibində baş verən dəyişikliklərlə də izah oluna bilər.

Məsələn, icarə müqaviləsinə əsasən müəssisənin aktivlərinin müəyyən haqq müqabilində müvəqqəti istifadəyə verilməsi nizamnaməyə əsasən müəssisənin fəaliyyət predmeti olmaya bilər. Bu halda icarə haqqı gəlir və xərclər üzrə hesabatda sair əməliyyat gəlirlərinin tərkibində əks olunacaq. Əgər bir neçə ardıcıl hesabat dövrü ərzində sair əməliyyat gəlirləri müəssisənin ümumi gəlirlərinin tərkibində daha çox xüsusi çəkiyə malik olarsa və bu gəlirlərin daxilində əsas üstünlük təşkil edən komponent icarə haqqı olarsa, onda öz aktivlərinin müqavilə əsasında icarəyə verilməsi müəssisənin nizamnaməsində hələ əks olunmasa da faktiki olaraq əsas fəaliyyət növü hesab olunur. Beləliklə, təhlil zamanı müəssisənin fəaliyyətində baş verən bu cür dəyişikliklər aşkar olunur. Bu halda maliyyə təhlili baş verən dəyişiklikləri qeydə alır və onların müəssisənin nizamnaməsində əks olunması üçün əsas hesab olunur.

Təhlil zamanı yalnız hesabat dövründə və keçən dövrlə müqayisədə müəssisənin gəlirlərinin strukturunda baş verən dəyişiklikləri deyil, eyni zamanda gəlirlərin quruluş dinamikasının tipini və onu törədən səbəbləri müəyyən etmək vacibdir.

Müəssisənin gəlirlərinin quruluş dinamikasının tiplərinin izahı zamanı aşağıdakı işarələrdən istifadə olunur:

$G^{\text{əsas}}$ – əsas əməliyyat gəlirləri;

G^{sair} – sair əməliyyat gəlirləri; (əməliyyat, satışdankənar, fəvqəladə);

G^{Σ} - müəssisə gəlirlərinin ümum həcmi ($G^{\text{adi}} + G^{\text{sair}}$);

ΔG^{adi} , ΔG^{sair} , ΔG^{Σ} - keçən dövrlə (keçən ilin analoji dövrü ilə) müqayisədə gəlirlərin müvafiq növlərinin mütləq həcmində baş verən dəyişikliklər;

$\Delta (G^{\text{əsas}} / G^{\Sigma})$, $\Delta (G^{\text{sair}} / G^{\Sigma})$ - keçən dövrlə (keçən ilin analoji dövrü ilə) müqayisədə gəlirlərin müvafiq növlərinin xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklər.

Gəlirlərin mütləq və xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklər barədə məlumatlar cədvəl 1-də 6 və 7-ci qrafalarda əks olunmuşdur.

0 və 1 indeksləri ilə müvafiq olaraq gəlirlərin keçən dövrə və hesabat dövrünə aid olan kəmiyyəti işarə olunur.

Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin mütləq və xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq müəssisə gəlirlərinin quruluş dinamikasının dörd tipi fərqləndirilir.

$$1. \Delta G^{\text{əsas}} \geq 0, \Delta (G^{\text{əsas}}/G^{\Sigma}) \geq 0.$$

Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin mütləq həcmi hesabat dövründə ya artır, ya da keçən dövrlə müqayisədə dəyişməz qalır. Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin xüsusi çəkisi (gəlirlərin ümumi həcmində) hesabat dövründə ya artır, ya da keçən dövrlə müqayisədə dəyişməz qalır. Quruluş dinamikasının birinci tipi hesabat dövründə adi fəaliyyətdən olan gəlirlərin artım tempinin keçən dövrlə müqayisədə ya yüksək olması, ya da sair əməliyyat gəlirlərin keçən dövrlə müqayisədə hesabat dövrünə olan artım tempinə bərabər olması ilə şərtlənir. Bu cür vəziyyət əsas fəaliyyət növlərinin ya miqyasının genişlənməsi, ya da stabilliyi ilə izah oluna bilər.

$$2. \Delta G^{\text{əsas}} < 0, \Delta (G^{\text{əsas}}/G^{\Sigma}) \geq 0.$$

Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin mütləq həcmi hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisədə azalır. Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin xüsusi çəkisi (gəlirlərin ümumi həcmində) hesabat dövründə ya artır, ya da keçən dövrlə müqayisədə dəyişməz qalır. Quruluş dinamikasının ikinci tipi hesabat dövründə əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin azalma tempinin keçən dövrlə müqayisədə ya aşağı olması, ya da sair gəlirlərin keçən dövrlə müqayisədə hesabat dövrünə olan azalma tempinə bərabər olması ilə şərtlənir. Bu hal müəssisə gəlirlərinin ümumi strukturunda onların xüsusi çəkisinin saxlanması və ya yüksəlməsi ilə əsas fəaliyyət növlərinin miqyasının azalmasına səbəb olur.

$$3. \Delta G^{\text{əsas}} \geq 0, \Delta (G^{\text{əsas}}/G^{\Sigma}) < 0.$$

Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin mütləq həcmi hesabat dövründə ya artır, ya da keçən dövrlə müqayisədə dəyişməz qalır. Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin xüsusi çəkisi (gəlirlərin ümumi həcmində) hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisədə azalır. Quruluş dinamikasının üçüncü tipi hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisədə əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin artım tempinin sair gəlirlərin artım tempindən aşağı olması ilə şərtlənir.

$$4. \Delta G^{\text{əsas}} < 0, \Delta (G^{\text{əsas}}/G^{\Sigma}) < 0.$$

Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin mütləq həcmi hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisədə azalır. Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin xüsusi çəkisi də (gəlirlərin ümumi həcmində) hesabat dövründə keçən dövrlə müqayisədə azalır.

Gəlirlərin struktur dinamikasının ikinci və dördüncü tiplərinə uyğun gələn təsərrüfat hallarını böhran vəziyyəti kimi qiymətləndirmək lazımdır. Belə hallar müəssisənin adi fəaliyyət növlərinin miqyasının azalmasına səbəb olur. Əsas fəaliyyətdən olan gəlirlərin mütləq həcmnin azalmasına aşağıdakılar səbəb ola bilər:

- tələbin azalması, bazarda analoji daha ucuz və ya daha keyfiyyətli rəqib məhsul, iş və xidmətlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq məhsul, iş və xidmətlər satışının həcmnin azalması;
- analoji məhsul, iş və xidmətlərin qiymətlərinin bazar səviyyəsinin enməsi və ya rəqabət şəraitindən asılı olaraq qiymətlərin fərdi enməsi.

Hesablar planının 6-cı bölməsində mənfəət və zərər haqqında hesabatda təqdim edilməli olan Gəlir növləri barədə ümumiləşdirilmiş məlumat təqdim olunur. Bu gəlir növləri 6 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq dörd əsas kateqoriyaya, o cümlədən əsas əməliyyat gəliri, sair əməliyyat gəlirləri, fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəətlər və maliyyə gəlirlərinə bölünür.

Əsas əməliyyat gəliri müəssisənin əsas fəaliyyət növündən əldə olunan gəlirdir. Bu gəlirin tanınması və qiymətləndirilməsi 6 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən həyata keçirilməklə, “*Satış*” adlı 601 nömrəli hesabda göstərməlidir. Əsas əməliyyat gəliri malların satışından, xidmətlərin göstərilməsindən, royaltilərdən, həmçinin 16 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq tikinti müqavilələrindən, 14 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələbləri əsasında işə əməliyyat icarəsindən və digər satış əməliyyatlarından əldə oluna bilər.

Əgər müəssisə satılmış malların geri qaytarılmasını qəbul etmək siyasətini tətbiq edirsə, bu zaman qaytarılan malların məbləği “*Satılmış malların qaytarılması və ucuzlaşdırılması*” adlı 602 nömrəli hesabın debetində əks etdirilə və pul vəsaitlərini uçota alan müvafiq hesabların kreditində əks etdirilir.

Əgər müəssisə müştərilərinə və ya malalanlara təqdim olunmuş mallara (xidmətlərə) görə güzəştlər tətbiq edərsə, satışın tam məbləği “*Satış*” adlı 601 nömrəli hesabın

kreditinə, təqdim olunan güzəşt məbləği isə *“Verilmiş güzəştlər”* adlı 603 nömrəli hesabın debetinə yazılır.

Hesablar planının 61-cı maddəsində sair əməliyyat gəlirləri əks etdirilir və bu gəlirlər *“Sair əməliyyat gəlirləri”* adlı 611 nömrəli hesabda təqdim olunur. Burada, müəssisənin adi fəaliyyətlərindən əldə olunan, lakin *“Əsas əməliyyat gəliri”* kimi təsnifləşməyən və ya müəssisənin adi fəaliyyətində mütəmadi yaranmayan gəlirlər əks olunur.

Sair əməliyyat gəlirlərinə uzunmüddətli aktivlərin satışı, onların yenidən qiymətləndirməsi üzrə artırılmış məbləğlər, əvəzsiz olaraq alınmış aktivlər, cərimələr, əvvəlki illərin gəliri, silinmiş ümitsiz borcların və silinmiş material ehtiyatların bərpa olunması üzrə məbləğlər, habelə əldə olunmuş bunlara oxşar digər ödənişlər aiddir.

Müəssisənin fəaliyyətinin bir hissəsinin satılması nəticəsində əldə edilən gəlir məbləği *“Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəətlər”* adlı 621 nömrəli hesabın kreditində göstərilir. Hesabat dövrü ərzində əldə olunmuş maliyyə gəliri *“Maliyyə gəlirləri”* adlı 631 nömrəli hesabda uçota alınır. Maliyyə gəlirinə faiz gəliri, qiymətdən düşmüş borclar üzrə faiz gəlirləri, əldə olunmuş dividend gəliri, maliyyə icarəsi üzrə gəlir, maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin dəyişməsindən gəlir və faiz xərcləri yaradan öhdəliklər üzrə məzənnə gəliri və digər maliyyə gəlirləri daxildir.

Müəssisənin xərcləri onların xarakterindən, reallaşma şərtlərindən və müəssisənin fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq aşağıdakı növlərə ayrılır:

- satışın maya dəyəri;
- kommersiya xərcləri;
- inzibati xərclər;
- sair əməliyyat xərclər.

Müəssisənin xərclərinin təhlilinin qarşısında duran əsas məsələlər hesabat dövründə xərclərin səviyyəsi və strukturunun müəyyən olunmasından, xərclərin strukturunun və səviyyəsinin hesabat və baza dövrləri üzrə müqayisə olunmasından, xərclərin dinamikasının qiymtləndirilməsindən və s. ibarətdir.

Təhlil zamanı qeyd olunan məsələlərin həlli üçün analitik cədvəldən istifadə olunur (cədvəl 1.2).

Cədvəl 1.2.

Mənfəətin formalaşmasının əsas amili kimi xərclərinin təhlili

(min manat)

Müəssisə xərclərinin növləri	Mütləq miqdar		Gəlirlərin ümumi həcmi üzrə xüsusi çəkisi (%)		Dəyişikliklər	
	Keçən dövrdə (keçən ilin analoji dövründə)	Hesabat dövründə	Keçən dövrdə (keçən ilin analoji dövründə)	Hesabat dövründə	Mütləq miqdarda	Xüsusi çəkiddə
1	2	3	4	5	6	7
1. Satışın maya dəyəri	45.98	61.45	91.1	91.4	+15.47	+0.3
2. Kommersiya xərcləri	0.35	0.46	0.7	0.7	+0.11	0
3. İnzibati xərclər	4.14	5.30	8.2	7.9	+1.16	-0.3
4. Sair əməliyyat xərclər	-	-	-	-	-	-
Yekun	50.47	67.21	100	100	+16.74	0

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəssisənin xərclərinin strukturunun təhlili metodikası müəssisənin gəlirlərinin təhlili metodikası ilə analoji xarakter daşıyır. Normal şəraitdə adi fəaliyyətdən olan xərclər müəssisənin xərclərinin tərkibində daha çox xüsusi çəkiyə malik olur. Əks hal müşahidə olunduqda isə bu təhlil zamanı onu törədən xüsusi fəaliyyət şəraiti ilə izah olunur.

Müəssisənin xərclərinin quruluş dinamikasının tiplərinin izahı zamanı aşağıdakı işarələrdən istifadə olunur:

S^{smd} – satışın maya dəyəri;

S^{sair} – sair xərclər (kommersiya, inzibati və sair əməliyyat xərclər);

S^{Σ} - müəssisə gəlirlərinin məcmusu ($S^{smd} + S^{sair}$);

ΔS^{smd} , ΔS^{sair} , ΔS^{Σ} - keçən dövrlə (keçən ilin analoji dövrü ilə) müqayisədə xərclərin müvafiq növlərinin xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklər.

$\Delta(S^{smd} / S^{\Sigma})$, $\Delta(S^{sair} / S^{\Sigma})$ - keçən dövrlə(keçən ilin analoji dövrü ilə) müqayisədə xərclərin müvafiq növlərinin xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklər.

Xərclərin mütləq və xüsusi çəkisində baş verən dəyişikliklər barədə məlumatlar cədvəl 2-də 6 və 7-ci qrafalarda əks olunmuşdur. 0 və 1 indeksləri ilə müvafiq olaraq xərclərin baza və hesabat dövrünə aid olan kəmiyyəti işarə olunur.

Müəssisənin xərclərinin quruluş dinamikasının dörd əsas tipini ayırmaq olar:

- 1) $\Delta S^{smd} \geq 0$, $\Delta(S^{smd} / S^{\Sigma}) \geq 0$,
- 2) $\Delta S^{smd} < 0$, $\Delta(S^{smd} / S^{\Sigma}) \geq 0$,
- 3) $\Delta S^{smd} \geq 0$, $\Delta(S^{smd} / S^{\Sigma}) < 0$,
- 4) $\Delta S^{smd} < 0$, $\Delta(S^{smd} / S^{\Sigma}) < 0$.

Bu tiplərin mənfi və ya müsbət cəhətdən qiymətləndirilməsi onların gəlirlərin quruluş dinamikasının hansı tipinə uyğun gəlməsindən asılıdır.

Hesablar planının 7-ci bölməsində mənfəət və zərər haqqında hesabatda təqdim edilməli olan xərclər barədə məlumatların ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu xərclər əsas altı kateqoriyaya bölünməklə satışın maya dəyəri, inzibati xərclər, sair əməliyyat xərcləri, fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər, maliyyə xərcləri və kommersiya xərclərindən ibarətdir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda təqdim edilməli olan xərcləri satışın maya dəyəri, kommersiya və inzibati xərclər üzrə qruplaşdırması zamanı çətinliklər ortaya çıxdıqda, müəssisə xərc maddəsini əldə olunan dəlillər əsasında təsnifləndirməlidir.

Hesablar planının 701 nömrəli hesabında “*Satışın maya dəyəri*” göstərilir. Bura məhsulun (iş və xidmətinin) satışından gəlirin əldə olunması üçün onlara sərf olunmuş və ya məhsulun istehsalına və ya xidmətin göstərilməsinə çəkilmiş bütün xərclər daxildir. Satışın maya dəyərində xammalın dəyəri, təkrar satış üçün nəzərdə tutulan malların dəyəri, istehsal heyəti ilə bağlı xərclər, istehsal ilə bağlı aktivlərin amortizasiyası və bunlara oxşar digər satış xərcləri aid edilir.

Kommersiya xərclərinə reklam, marketinq, kommersiya işinin aparılmasını təmin edən aktivlərin amortizasiyası üzrə, bu fəaliyyətlərlə məşğul olan işçi heyəti ilə bağlı olan xərclər, həmçinin satışla əlaqəli olmayan digər təchizat işləri daxildir. Kommersiya xərcləri “*Kommersiya xərcləri*” adlı 711 nömrəli hesabın debetində uçota alınır.

İnzibati xərclərə müəssisənin idarə olunmasına çəkilmiş bütün, o cümlədən rəhbərliyin və inzibati heyətin əmək haqqları, əsas ofisin xərcləri, inzibati aktivlərin amortizasiyası və inzibati işinə aid olunan digər xərclər daxildir. İnzibati xərclər *“İnzibatixərclər”* adlı 721 nömrəli hesabın debetində göstərilir.

Sair əməliyyat xərclərə uzunmüddətli aktivlərin satışından zərərlər, yenidən qiymətləndirmə xərcləri, cərimələr və bunlara oxşar digər ödənişlər, şübhəli və ümitsiz borclar, aktivlərin balans dəyərində azalmalar üzrə düzəlişlər, xarici valyuta mübadiləsi xərcləri, 24 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartına uyğun olaraq qiymətdən düşmə üzrə zərərlər və göstərilən xərclərə oxşar olan başqa əməliyyat xərcləri aiddir. Sair əməliyyat xərcləri *“Sair əməliyyat xərcləri”* adlı 731 nömrəli hesabın debetində əks etdirilir.

Müəssisənin əməliyyatlarının bir hissəsini satdığı və bu zaman zərər çəkdiyi halda, həmin zərər məbləği *“Fəaliyyətin dayandırılmasından zərərlər”* adlı 741 nömrəli hesabın kreditində göstərilir. Müəssisənin fəaliyyətinin bir hissəsinin satılması ilə bağlı müəyyən olunan zərərlər *“Fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəətlər”* adlı 621 nömrəli hesabın kreditində göstərilir.

Hesabat dövründə çəkilmiş və həmin dövrə aid olan maliyyə xərcləri *“Maliyyə xərcləri”* adlı 751 nömrəli hesabda uçota alınır. Maliyyə xərclərinə faiz xərcləri, konvertasiya olunan istiqrazlar üzrə faiz xərcləri, maliyyə icarəsi üzrə faiz xərcləri, maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərinin dəyişməsi üzrə xərclər və faiz xərcləri yaradan öhdəliklər üzrə məzənnə xərcləri daxildir.

Müəssisənin gəlir və xərclərinin təhlili zamanı eyni zamanda onların qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu cür təhlil üçün aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə olunur (cədvəl 3). Cədvəldə hesabat və keçən dövrə olan müəssisənin gəlir və xərcləri, xalis mənfəəti haqqında məlumatlar onların həcmində baş verən dəyişikliklər öz əksini tapmışdır.

Müəssisənin gəlir və xərcləri xalis mənfəəti formalaşdıran əsas amillər kimi çıxış etdiyinə görə onların həcmində baş verən dəyişikliklər xalis mənfəətin həcmində dəyişilməsinə səbəb olur.

Cədvəl 1.3 – ün məlumatları əsasında aparılan təhlilin əsasında xalis mənfəətin dəyişilməsinin amilli təhlilinin ən sadə modeli durur:

$$\Delta X^m = \Delta G^{\Sigma} - \Delta S^{\Sigma} .$$

Burada ΔX^m - keçən dövrə müqayisədə hesabat dövründə xalis mənfəətdə baş verən dəyişiklik hesab olunur.

Cədvəl 1.3.

Mənfəətin formalaşmasının əsas amili kimi gəlir və xərclərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili (min manat)

Göstəricilər	Keçən dövrdə	Hesabat dövründə	Dəyişikliklər
1	2	3	4
1. Gəlirlər,	58.03	77.76	+19.73
o cümlədən:			
əsas əməliyyat gəlirləri;	57.29	77.04	+19.75
sair gəlirlər.	0.74	0.72	-0.2
2. Xərclər,	50.47	67.21	+16.74
o cümlədən:			
satışın maya dəyəri;	45.98	61.45	+15.47
sair xərclər.	4.49	5.76	+1.27
3. Xalis mənfəət (zərər)	7.56	10.55	+2.99

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəssisənin gəlir və xərclərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilindən sonra müəssisənin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən ayrı-ayrı göstəricilərin onların yaranmasına səbəb olan amillər üzrə təhlilinə başlanır.

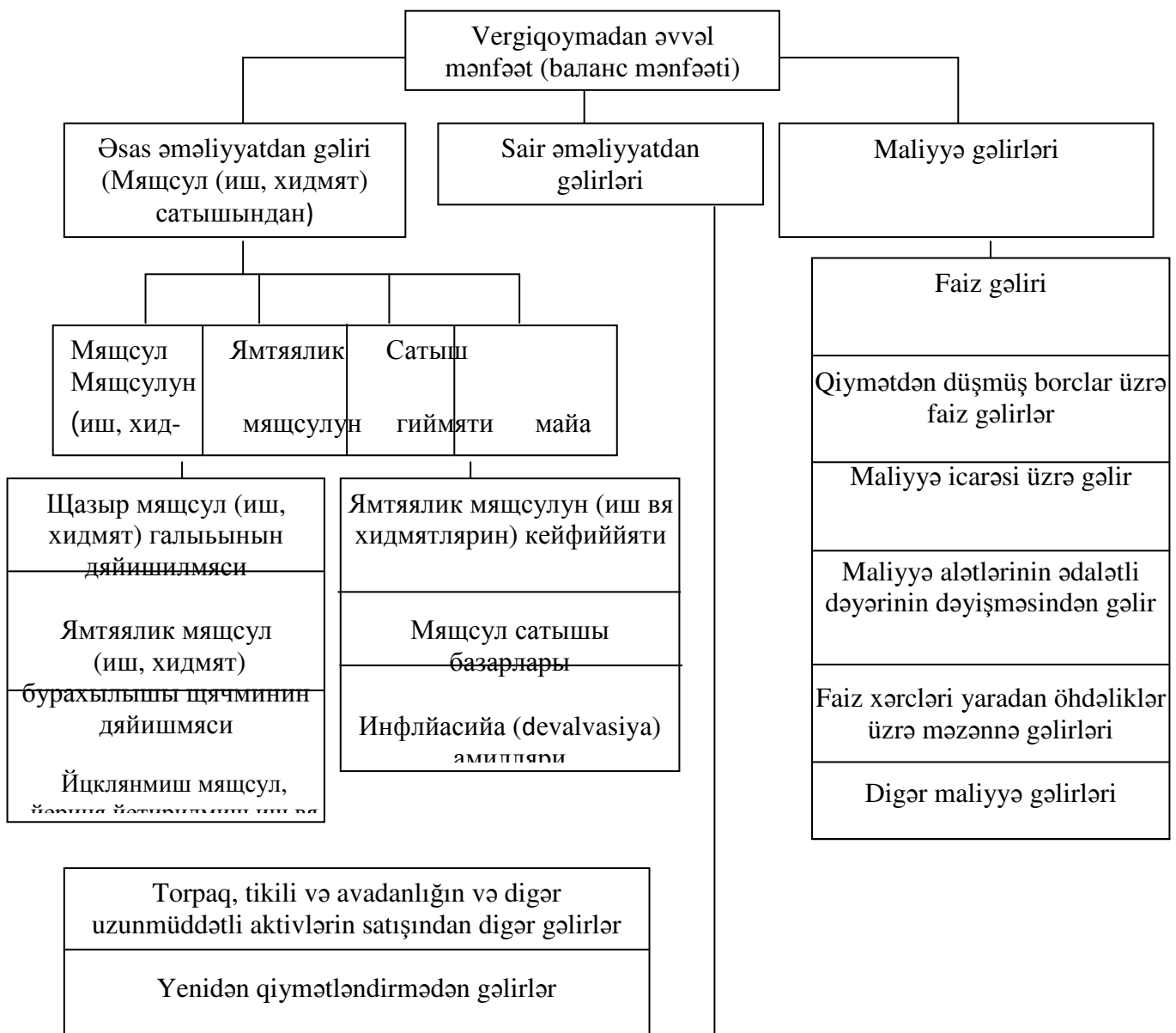
II FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN TƏHLİLİ METODİKASI

2.1. Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətiinin) tərkibi və dinamikasının təhlili

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal, təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Məlumdur ki, müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərinin mənfəət planı onların istehsal-maliyyə planının tərkib hissəsi hesab olunur və müəssisənin ümumi mənfəət məbləği «Vergiqoymadan əvvəl mənfəəti (баланс mənfəəti)» göstəricisi ilə xarakterizə edilir. Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (баланс mənfəəti) isə, öz növbəsində, ümumiləşdirilmiş şəkildə müəssisənin istehsal, maliyyə və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini ifadə etməklə, konkret ifadəsini aşağıdakı sxemdə verilən göstəricilər sistemində tapır.

2.1 sayılı sxemdən göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində ümumi balans mənfəətinin əsas tərkib elementlərindən biri olan əsas əməliyyatdan - məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən ümumi mənfəətin təhlilinə mənfəət planının (proqnozunun) real və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsi ilə başlanılır. Çünki, müasir dövrdə mənfəət planının (proqnozunun) əsaslı olması perspektivdə müəyyən təşkilati-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsinə, dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasına, sosial inkişafa zəruri vəsaitin yönəldilməsinə bilavasitə təsir göstərməklə müəssisənin maliyyə

sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Aydınır ki, müəssisənin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə edilməmiş daxili ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunması prosesində mənfəət planının (proqnozunun) reallığının və əsaslılığının təhlili mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan təsərrüfat subyektlərində istehsalın səmərəliliyini və mənfəətin mütləq məbləğini əvvəlcədən hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Ona görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət planının (proqnozunun) əsaslılığının və reallığının təhlili metodikası ilk növbədə mənfəətin artırılması mənbələrinin biznes-plana daxil edilməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, mənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili prosesində mənfəəti formalaşdıran amillər dərinlən öyrənilməli (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə) və qiymətləndirilməlidir.

—
—

Схем 2.1. Мənfəətin amilli (ioxamilli) təhlilinin blok-sxemi.

Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması daha məqsədəuyğundur. 2.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə 2015-ci ilə nisbətən mənfəətin mütləq məbləğinin 246,7 min. manat artırılması (obyektiv amillər hesabına) proqnozlaşdırılmışdır.

Cədvəl 2.1.

Мənfəət planının (proqnozunun) reallığının təhlili (ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə)

Göstəriçilər	2015	2015 biznes-plan üzrə	Kənarlaşma (+, -)
Məhsulun miqdarı (ədəd)	18000	18667	+667
Məhsul vahidinin maya dəyəri (man.)	395	400	+5
Məhsul vahidinin qiyməti (man.)	485	500	+15
Mənfəət (min man.)	1620	1866,7	+246,7

Bizim fikrimizçə, biznes-plan üzrə mənfəətin mütləq məbləğinin artırılmasının aşağıdakı amillər hesabına təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin artması hesabına:
 $+667 \times (485-395)=+60,030$ min man.
2. Məhsul (iş, xidmət) vahidinin maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:
 $+5 \times 18667=-93,335$ min man.
3. Məhsul (iş, xidmət) vahidinin qiymətinin yüksəlməsi hesabına:

$$18667 \times (+15) = +280,005 \text{ min man.}$$

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin əsası sayılan mənfəət planının (proqnozunun) əsaslılığı onu formalaşdıran obyektiv amillərin reallığından birbaşa asılıdır. Bu tezisi məhsul (iş və xidmətlər) satışının həcmi, maya dəyəri, satışdan əldə edilən məbləğ, məhsul çeşidinin dəyişməsi kimi amillər nəzərə alınmaqla praktikada geniş tətbiq olunan gərginlik əmsalı vasitəsilə də sübut etmək mümkündür. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində gərginlik əmsalı məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması məbləğini dəqiq xarakterizə edir.

Məlumdur ki, vergi qoymadan əvvəl mənfəət (баланс mənfəəti) müəssisənin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilməklə əsas əməliyyatdan- məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəəti (zərəri), sair əməliyyatdan yaranan mənfəəti (zərəri), satışla əlaqədar olmayan maliyyə gəlir və xərclərin saldosunu özündə birləşdirir. Amilli (coxamilli) iqtisadi təhlil prosesində vergi qoymadan əvvəl mənfəət (баланс mənfəəti) aşağıdakı düsturla hesablanılır və qiymətləndirilir:

$$M_b = \pm M_{ms} \pm M_{ds} \pm M_{gs}$$

Burada, M_b -balans mənfəətini, M_{ms} -məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəəti, M_{ds} - sair satışın nəticələrini; M_{gs} -isə satışla əlaqədar olmayan gəlir və xərclərin saldosunu göstərir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində vergi qoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəəti) təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası maliyyə təhlilinin əsas metodlarından sayılan aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: 1.Göstəriçilərin üfiqi təhlili; 2. Göstəriçilərin şaquli təhlili; 3.Göstəriçilərin trend təhlili.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən istiqamətlər üzrə real elmi nəticəyə nail olmaq üçün ümumi balans mənfəətinin tərkibinin, quruluşunun və dinamikasının təhlili prosesində inflyasiya (devalvasiya) amili mütləq nəzərə alınmalı və məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən) məhsulun satış qiymətinin orta artım indeksinə görə təshih edilməlidir. Bu qayda üzrə ümumi balans

mənfəətinin məbləği təşih olunduqdan sonra onun tərkibi, strukturu və dinamikası aşağıdakı formada analitik cədvəlin köməyi ilə təhlil edilə və qiymətləndirilə bilər.

2.2 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə ümumi balans mənfəəti üzrə biznes-plan 8,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş və 2014-ci ilə nisbətən onun artım tempi (müqayisəli qiymətlərlə) 6,66%-ə bərabər olmuşdur. Ümumi balans mənfəətinin tərkibində məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin xüsusi cəkisi 96,48% və bu pozisiya üzrə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu 3,52% təşkil etmişdir. Lakin, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların xüsusi cəkisi daim dəyişə bilər. Məlumdur ki, ümumi balans mənfəətinin, vergitutulan və xalis mənfəətin məbləği coxsaylı obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır.

Cədvəl 2.2.

Müəssisənin vergiqoymadan əvvəl mənfəət (баланс mənfəəti) tərkibi və dinamikasının təhlili (mln. man.)

Ümumi mənfəətin tərkibi	2014		2015				2010-cu ilin mü- qayisəli qiymətləri ilə faktiki mənfəət məbləği
	məbləğ	struk- turu, %-lə	plan		faktiki		
			məbləğ	struk- turu, %-lə	məbləğ	struk- turu, %-lə	
Əsas əməliyyatdan-məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəət	4833	96,66	5967	96,8	6432	96,48	5150
Sair əməliyyatdan-satışdan əldə olunan mənfəət	---	---	---	---	---	---	---
Maliyyə gəlirləri - satışla əlaqədar olmayan gəlir və gəlirlərin saldosu	167	3,34	200	3,2	235	3,52	183
Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti)	5000	100	6167	100	6667	100	5333

Bununla yanaşı müəssisədə tətbiq edilən ucot siyasətinin də mənfəətə xeyli təsiri vardır. Belə ki, təsərrüfat subyektləri mühasibat ucotu haqqında qanuna və digər normativ

sənədlərə əsasən maliyyə nəticələrinin formalaşmasına nəzərə carpaçaq dərəcədə təsir edə bilən ucotun bəzi metodlarından (əmlakın əsas vəsaitlərə və ya azqıymətli və tez köhnələn əşyalara aid edilməsinin dəyər sərhədinin dəyişməsi; azqıymətli və tez köhnələn əşyalar üzrə köhnəlmənin hesablanması metodunun dəyişməsi; 3. Sürətli amortizasiya metodundan istifadə olunması; qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və onlara amortizasiyanın hesablanması qaydalarının dəyişməsi; istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodlarının (FIFO, LIFO) secilməsi; əsas fondların təmiri üzrə xərclərin məhsulun maya dəyərinə silinməsi qaydasının dəyişməsi; gələcək dövrün xərclərinin örtülmə müddətinin dəyişməsi; əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən edilməsi metodunun dəyişməsi) sərbəst surətdə istifadə etmək hüququna malikdir. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin ucot siyasətinin mənfəətə təsiri nəzərə alınmalı və onun vergiqoymadan əvvəl mənfəətə (баланс mənfəəti), xalis mənfəətə və eləcə də vergilərin həçminə, səhmdarlara ödənilən dividendlərin məbləğinə təsiri müəyyən edilməli və qiymətləndirilməlidir.

2.2. Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin təhlili metodikası

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləği hesab olunur. Çünki, müasir dövrdə əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəət planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsi təkcə müəssisənin maliyyə fəaliyyətini deyil, həm də onun işgüzar fəallığını qiymətləndirmək üçün əsas meyar sayılır. Aydındır ki, bazar mexanizminin mövcud olduğu indiki zamanda əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinə obyektiv xarakterə malik olan müxtəlif amillər təsir göstərir: 1. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi (ΔR_1); 2. Satışın həçminin dəyişməsi (ΔR_2); 3. Satılmış məhsulun strukturunun dəyişməsi (ΔR_3); 4. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi (ΔR_4); 5. Məhsulun tərkibində quruluş dəyişikliyini hesabına maya dəyərinin dəyişməsi

(ΔR_5); 6. Materialların qiymətinin və xidmət tariflərinin dəyişməsi (ΔR_6); 7. Məhsulun bir manatına xərclərin dəyişməsi (ΔR_7).

Sadalanın amillərin təsirinin cəmi hesabat dövründə mənfəət üzrə baş verən ümumi dəyişikliyə (ΔR) bərabər olur. Yəni

$$\Delta R = R - R_0 = \Delta R_1 + \Delta R_2 + \Delta R_3 + \Delta R_4 + \Delta R_5 + \Delta R_6 + \Delta R_7$$

$$\text{və ya } \Delta R = \sum_{i=1}^7 \Delta R_i$$

Lakin, müəssisələrin təsərrüfat təcrübəsindən məlumdur ki, əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin amilli (coxamilli) təhlili prosesində ilk növbədə mənfəət planının (proqnozunun) icra səviyyəsi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 2.3.

Əsas əməliyyatdan (satışdan) alınan mənfəətin təhlili

(mln. manat)

Göstəricilər	2014-il	2015-il	Kənarlaşma (+, -)
1. Məhsul satışından əldə olunan gəliri	31750	33312	+1562
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri	25783	26880	+1097
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6432	+465

2.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə 2014- cü ilə nisbətən 2015- ci ildə əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin mütləq məbləği 465 mln. manat (6432-5967) və ya 7,8% ($465:5967 \times 100$) artmışdır. Bu artım ilk növbədə, bizim fikrimizçə, məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən olunması formulasına daxil olan hər bir elementin dəyişməsi hesabına baş vermişdir. Lakin, məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin məbləğinə hesablama formuluna daxil olan iki amillə yanaşı çoxlu sayda obyektiv xarakterə malik faktorlar təsir göstərir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat

işlərində yuxarıda sadaladığımız, ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf səviyyəsini və təsərrüfat subyektlərinin işgüzar fəallığını xarakterizə edən amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsəduyğun sayılır.

Cədvəl 2.4.

Əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin amilli təhlili

(mln. manat)

Göstəricilər	2014-il	2014 - ci ilin qiyməti və maya dəyəri ilə 2015- ci ildə satışın həcmi	2015
1.Məhsul satışından əldə olunan pul gəliri	31750	32200	33312
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri	25783	26107	26880
3. Məhsul satışından yaranan mənfəət	5967	6093	6432

2.4 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təsərrüfat subyekti üzrə əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği 2014-cü ilə nisbətən 2015-ci ildə 465 mln. manat artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmi və strukturunun dəyişməsi hesabına:

$$6093-5967=+126 \text{ mln. manat};$$

2. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$5967 \times \left(\frac{32200}{31750} \times 100 - 100 \right) : 100 = 84,1 \text{ mln. manat};$$

3. Satılmış məhsulun, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin strukturunun dəyişməsi hesabına:

$$126-84,1=+41,9 \text{ mln. manat;}$$

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$26107-26880=-773 \text{ mln. manat;}$$

5. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$33312-32200=+1112 \text{ mln. manat;}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə səbəb olan obyektiv və subyektiv xarakterə malik amillərin təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə də hesablamaq olar. Bu məqsədlə məhsul (iş və xidmət) satışı üzrə biznes-planın yerinə yetirilməsi əmsalı hesablanılır ($32200:31750=1,0141$) və həmin əmsala görə mənfəətin bazis məbləği təshih edilir ($5967 \times 1,0141=6051,1$). Növbəti mərhələdə əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin mütləq məbləği bazis maya dəyəri və bazis qiyməti, satılmış məhsulun faktiki həcmi və faktiki strukturuna görə yenidən qiymətləndirilir ($32200-26107=6093$). Daha sonra müəssisənin əldə edəcəyi mənfəətin mütləq məbləği məhsul satışının həcmi, strukturu və qiymətinin faktiki kəmiyyətinə və plan maya dəyərinə görə hesablanılır ($33312-26107=7205$). Təhlil prosesində daha real nəticədə nail olmaq üçün yuxarıda aparılan hesablamaları aşağıdakı cədvəldə əks etdirmək daha məqsədəuyğundur (bax 2.5 sayılı cədvəl).

2.5 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləğinə hesablamaya daxil olunan hər bir amilin təsirini müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür:

1. Məhsul (iş və xidmət) satışının həcmi dəyişməsi hesabına:

$$6051,1-5967=+84,1 \text{ mln. manat;}$$

2. Əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$6093-6051,1=+41,9 \text{ mln. manat;}$$

3. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$7205-6093=+1112 \text{ mln. manat;}$$

Cədvəl 2.5.

**Əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin
məbləğinə birinci dərəcəli amillərin təsirinin hesablanması**

Göstəricilər	Hesablama şərtləri				Mənfəətin məbləği, mln. man.
	Satışın həcmi	Əmtəəlik məhsulun quruluşu	Satış qiyməti	Maya dəyəri	
Plan	Plan	Plan	Plan	Plan	5967
I şərt	Fakt	Plan	Plan	Plan	6051,1
II şərt	Fakt	Fakt	Plan	Plan	6093
III şərt	Fakt	Fakt	Fakt	Plan	7205
Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	Fakt	6432

4. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$6432 - 7205 = -773$ mln. manat; o cümlədən:

a) material resurslarının qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$(-773) \times 91,4\% : 100\% = -706$ mln. manat;

b) resurs tutumunun dəyişməsi hesabına:

$(-773) \times 8,6\% : 100\% = -67$ mln. Manat.

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin məbləği satış qiymətinin yüksəlməsi hesabına artmışdır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin yüksəlməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləği 773 mln. manat, o cümlədən, resursların qiymətinin artması hesabına 706 mln. manat, məhsulun resurs tutumunun artması hesabına 67 mln. manat azalmışdır. Bundan başqa, yuxarıda aparılan hesablamalar məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım tempinin istehlak edilmiş resursların qiymətinin artım tempindən yüksək olması fikrinə gəlməyə imkan verir.

Məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətinin artım indeksinin resursların qiymətinin artım indeksinə nisbəti qiymətin deflyatoru adlanır ki, bu da maliyyə məhsuldarlığını, daha doğrusu resursların qiymətinin artımını məhsulun qiymətinin artımı ilə ödənilməsini xarakterizə edir. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektində məhsulun qiymət indeksi 1,034534 (33312:32200), resursların qiymət indeksi isə 1,027042 (26880-

67)/26107 təşkil etmişdir. Deməli, qiymət deflyatoru 1,0073 (1,034534/1,027042) müsbətdir ki, bu da öz növbəsində, mənfəətin 406 mln. manat (1112-706) məbləğində artımına səbəb olmuşdur.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin son nəticəsi sayılan əsas əməliyyatdan - məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin təhlili prosesinin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəət planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsi və onun dinamikası nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə satışdan əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinə satışın həcmi, onun maya dəyəri və satış qiymətinin dəyişməsi kimi amillər təsir göstərir. Yuxarıda sadalanan amillərin ayrı-ayrı məhsul növlərinin satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsirini iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

Cədvəl 2.6.

Ayrı-ayrı məhsul növlərinin satışından əldə edilən mənfəətin amilli təhlili

Məhsul növü	Satılmış məhsulun miqdarı, ədəd		Məhsulun satış qiyməti, man.		Məhsul vahidinin maya dəyəri, man.		Məhsul satışından yaranan mənfəət, min man.		Mənfəətin plan məbləğindən kənarlaşma, mln. man.			
	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	plan	fakt	ümumi	o cümlədən, amillərin hesabına		
										satış həcmi	qiymət	maya dəyəri
A	1900	1617	5000	5200	4000	4500	1900	1132	-768	-283,0	+323,4	-808,4
B	1867	1767	6000	6100	5000	5120	1867	1732	-135	-100,0	+176,7	-211,7
C	900	1017	7000	7350	5700	5560	1170	1820	+650	+152,1	+356,0	+142,3
D	633	853	7500	7800	5874	5750	1030	1749	+719	+357,7	+255,9	+105,8
Yekun	5300	5254					5967	6432	+465	+126,8	+1112	-772,3

2.6 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə («A» məhsulu üzrə) zəncirvari yerdəyişmə üsulunun tətbiqi üçün vacib sayılan aşağıdakı analitik hesablamalar sisteminin aparılması zəruridir:

$$M_{so}=1900 \times (5000-4000)=1900 \text{ min manat};$$

$$M_{s \text{ şərti } 1}=1617 \times (5000-4000)=1617 \text{ min manat};$$

$$M_{s \text{ şərti } 2}=1617 \times (5200-4000)=1940,4 \text{ min manat};$$

$$M_{s \text{ I}}=1617 \times (5200-4500)=1132 \text{ min manat};$$

Hesablamaları bu qayda ilə apardıqdan sonra qeyd etdiyimiz amillərin təsirini müəyyən ardıcılıqla təyin etmək mümkündür:

1. Məhsul satışı həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(Q)}=1617-1900=-283 \text{ min manat};$$

2. Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(Q)}=1940,4-1617=+323,4 \text{ min manat};$$

3. Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta M_{s(md)}=1132-1940,4=-808,4 \text{ min manat};$$

Qeyd etmək lazımdır ki, digər məhsul (iş və xidmət) növləri üzrə də hesablamalar analoji qaydada aparılır.

Aparılan hesablamalardan göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət yalnız müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin nəticələrindən deyil, eləcə də məhsulun (iş və xidmətlərindən) maya dəyərindən, onun satış qiymətindən, məhsul satışının həcmi və quruluşundan, məhsulun keyfiyyətindən, material resurslarının bazar qiymətindən asılıdır. Ona görə də, müasir dövrdə mənfəəti formalaşdıran amillərin düzgün müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin yeni metodikasının hazırlanması üçün nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Aydındır ki, mənfəətin təhlilinin prinsipçə yeni metodikasının hazırlanması onun tərkib hissələrinin sistemliyini və tamlığını tələb edir. Bu isə onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin təhlili metodikası geniş göstəriçilər sistemində əsaslanmalı və bu zaman təkcə iqtisadi faktorlar deyil, eləcə də sosial, texniki və texnoloji amillər də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu qaydada təşkil olunan təhlil nəticəsində müəssisə praktiki nəticələrini yaxşılaşdırma və idarəetmə üçün zəruri olan qərarların işlənilib hazırlanmasına əlverişli şərait yarada bilər.

2.3. Rentabelliğin göstəricilər sistemi və onların amilli təhlili metodikası

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə, investisiya və kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi yalnız mütləq göstəricilər vasitəsi ilə deyil, eləcə də nisbi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Aydındır ki, rentabelliğin göstəricilər sistemi nisbi göstəricilər blokuna aiddir. Rentabellik göstəriciləri sözün geniş mənasında bütövlükdə müəssisənin (firmanın, səhmdar cəmiyyətin və s.) işinin səmərəliliyini, onun fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin (istehsal, kommersiya, investisiya) gəlirliliyini, xərclərin ödənilməsini və s. xarakterizə edir. Göründüyü kimi, mənfəətə nisbətən rentabellik göstəriciləri müasir dövrdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrini daha dolğun əks etdirməyə imkan verir. Çünki, həmin göstəricilər istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə etməklə, müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində, investisiya siyasətində və qiymətin əmələ gəlməsində geniş istifadə olunur. Məhz buna görə də, iqtisadi ədəbiyyatlarda rentabelliğin iqtisadi mahiyyəti onun göstəricilər sistemi vasitəsi ilə araşdırılır. Bizim fikrimizçə, tədqiqatı sadələşdirmək məqsədilə rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən göstəriciləri bir necə qrupda birləşdirmək olar:

1. İstehsala və investisiya layihələrinə sərf olunan xərclərin ödənilməsini xarakterizə edən göstəricilər sistemi;
2. Satışın mənfəətliliyini (gəlirliliyini) xarakterizə edən göstəricilər sistemi;
3. Kapitalın və onun tərkib elementlərinin gəlirliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə yuxarıda sadalanan bütün göstəricilər vergiqoymadan əvvəl mənfəət (balans mənfəəti), əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanır və qiymətləndirilir. Əsas fəaliyyətin rentabelliği (xərclərin ödənilməsi) əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin (M_s) və ya xalis mənfəətin (M_x) reallaşdırılmış məhsula cəkilən xərclərin məbləğinə (M_d) nisbəti kimi müəyyən olunur və məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışına sərf olunan hər pul vahidinə düşən mənfəətin məbləğini xarakterizə edir:

$$R_x = \frac{M_s}{M_d} \quad \text{və ya} \quad R_x = \frac{M_x}{M_d}$$

İnvestisiya layihələrinin ödənilməsinin rentabelliği (R_n) də analoji qaydada hesablanılır:

$$R_n = \frac{M_s}{K_x + K_b} \text{ və ya } R_n = \frac{M_x}{K_x + K_b}$$

Burada, K_x , K_b -xüsusi və borç kapitalını göstərir.

Satışın rentabelliği (R_s) balans mənfəətinin və ya xalis mənfəətin əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən pul gəlirlərinin mütləq məbləğinə (V) nisbəti kimi müəyyən olunur və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini (satışın hər manatına düşən mənfəətin məbləği) xarakterizə edir.

$$R_s = \frac{M_s}{V} \text{ və ya } R_s = \frac{M_x}{V}$$

Kapitalın rentabelliği (gəlirliliyi) isə balans (xalis) mənfəətinin investisiya olunmuş bütün kapitalın (K_l) və onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin (xüsusi (K_x), borç (K_b), işlək (K_m), əsas (K_a), dövrüyyə (K_d), istehsal kapitalının (K_i)) orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunur:

$$R_k = \frac{M_b}{K_l}; R_k = \frac{M_s}{K_l} \text{ və ya } R_k = \frac{M_x}{K_l}$$

Məlumdur ki, bütövlükdə müəssisə (firma) üzrə hesablanmış istehsalın rentabellik səviyyəsi əsas amildən satılmış məhsulun quruluşunun (UD_i), onun maya dəyərinin (MD) və orta satış qiymətinin (Q_i) dəyişməsindən asılıdır. Həmin göstəricinin cox amilli təhlili modelini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür.

$$R_x = \frac{M_s(Q_{um}, UD_i, Q_i, MD_i)}{M_d(Q_{um}, UD_i, MD_i)}$$

İstehsalın rentabellik səviyyəsinə yuxarıda sadalanan birinci dərəcəli amillərin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari yerdəyişmə üsulu tətbiq olunmaqla 2.3 və 2.4 sayılı cədvəllərin məlumatlarından istifadə etmək olar.

$$R_{x_{pl}} = \frac{M_{s_{pl}}(Q_{um_{pl}}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{do}(Q_{um_{pl}}, UD_{pl}, MD_{pl})} = \frac{5967}{25783} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{x_{şerti 1}} = \frac{M_{s_{şerti 1}}(Q_{umf}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d_{şerti 1}}(Q_{umf}, UD_{pl}, MD_{pl})} = \frac{5967 \times 1,0141}{25783 \times 1,0141} \times 100 = 23,14\%$$

$$R_{x \text{ şərti } 2} = \frac{M_{s \text{ şərti } 2}(Q_{umf}, UD_f, Q_{pl}, MD_{pl})}{M_{d \text{ şərti } 2}(Q_{umf}, UD_f, MD_{pl})} = \frac{6093}{26107} \times 100 = 23,34\%$$

$$R_{x \text{ şərti } 3} = \frac{M_{s \text{ şərti } 3}(Q_{umf}, UD_f, Q_f, MD_{pl})}{M_{d \text{ şərti } 3}(Q_{umf}, UD_f, MD_{pl})} = \frac{7205}{26107} \times 100 = 27,60\%$$

$$R_{x f} = \frac{M_{s f}(Q_{umf}, UD_f, Q_f, MD_f)}{M_{d f}(Q_{umf}, UD_f, MD_f)} = \frac{6432}{26880} \times 100 = 23,93\%$$

$$\Delta R_x = R_{x f} - R_{x pl} = 23,93 - 23,14 = +0,79\%$$

O cümlədən:

1) Satışın həcmnin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x (Q_{um})} = 23,14 - 23,14 = 0$$

2) Satışın quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x (UD)} = 23,34 - 23,14 = +0,20\%$$

3) Məhsulun satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x (Q)} = 27,60 - 23,34 = +4,26\%$$

4) Məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{x (MD)} = 23,93 - 27,60 = -3,67\%$$

Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektiində aparılan təhlilin növbəti mərhələsində ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsi hesablanılır və qiymətləndirilir. Həmin göstəricinin səviyyəsi satış qiymətinin və məhsul vahidinin fərdi maya dəyərinin dəyişməsindən asılıdır:

$$R_{xi} = \frac{M_{si}}{MD_i} = \frac{Q_{um}(Q_i - MD_i)}{Q_{um} \times MD_i} = \frac{Q_i - MD_i}{MD_i} = \frac{Q_i}{MD_i} - 1$$

Bu formuladan istifadə etməklə «A» məhsulu üzrə yuxarıda adları çəkilən amillərin rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

$$R_{x pl} = \frac{Q_{pl} - MD_{pl}}{MD_{pl}} = \frac{5000 - 4000}{4000} \times 100\% = 25,0\%$$

$$R_{x \text{ şərti }} = \frac{Q_f - MD_{pl}}{MD_{pl}} = \frac{5200 - 4000}{4000} \times 100\% = 30,0\%$$

$$R_{x f} = \frac{Q_f - MD_f}{MD_f} = \frac{5200 - 4500}{4500} \times 100\% = 15,56\%$$

Hesablamalardan göründüyü kimi, «A» məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsi 9,44% aşağı düşmüşdür (15,56-25,00). Satış qiymətinin artması rentabellik səviyyəsini 5,0% (30-25) yüksəltmiş, məhsulun fərdi maya dəyərinin dəyişməsi isə bu göstəricinin səviyyəsinin 14,44% (15,56-30,0) aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, iki amilin birgə təsiri 9,44% təşkil edir ki, bu da ümumi kənarlaşma ilə (15,56-25,0) eynidir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində məhsul (iş və xidmət) satışının rentabellik göstəricisinin determinləşdirilmiş amilli təhlili modeli bütövlükdə müəssisə üzrə aşağıdakı formula ilə xarakterizə olunur:

$$R_s = \frac{M_s [Q_{um}, UD_i, Q_i, MD_i]}{V[Q_{um}, UD_i, Q_i]}$$

Qeyd olunan formuladan və iqtisadi təhlilin klassik metodlarından biri sayılan zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə müvafiq amillərin satışın rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək olar. Bunun üçün aşağıdakı hesablamaların aparılması zəruridir:

$$R_{s\text{ pl}} = \frac{M_{s\text{ pl}} [Q_{um\text{ pl}}, UD_{pl}, Q_{pl}, MD_{pl}]}{V_{pl} [Q_{um\text{ pl}}, UD_{pl}, Q_{pl}]} = \frac{5967}{31750} \times 100 = 18,8\%$$

$$R_{s\text{ şərti 1}} = \frac{M_{s\text{ şərti 1}} [Q_{um\text{ f}}, UD_{f}, Q_{pl}, MD_{pl}]}{V_{\text{şərti 1}} [Q_{um\text{ f}}, UD_{f}, Q_{pl}]} = \frac{6093}{32200} \times 100 = 18,9\%$$

$$R_{s\text{ şərti 2}} = \frac{M_{s\text{ şərti 2}} [Q_{um\text{ f}}, UD_{f}, Q_{f}, MD_{pl}]}{V_{f} [Q_{um\text{ f}}, UD_{f}, Q_{f}]} = \frac{7205}{33312} \times 100 = 21,6\%$$

$$R_{s\text{ f}} = \frac{M_{s\text{ f}} [Q_{um\text{ f}}, UD_{f}, Q_{f}, MD_{f}]}{V_1 [Q_{um\text{ f}}, UD_{f}, Q_{f}]} = \frac{6432}{33312} \times 100 = 19,3\%$$

$$\Delta R_s = R_{s\text{ f}} - R_{s\text{ pl}} = 19,3 - 18,8 = +0,5\%$$

O çümlədən:

- 1) Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) quruluşunun dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s\text{ (UD)}} = R_{s\text{ şərti 1}} - R_{s\text{ pl}} = 18,9 - 18,8 = +0,1\%$$

- 2) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s\text{ (Q)}} = R_{s\text{ şərti 2}} - R_{s\text{ şərti 1}} = 21,6 - 18,9 = +2,7\%$$

- 3) Satılmış məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta R_{s\text{ (MD)}} = R_{s\text{ f}} - R_{s\text{ şərti 2}} = 19,3 - 21,6 = -2,3\%$$

Məlumdur ki, rentabelliği xarakterizə edən müxtəlif göstəricilər arasında səbəb-nəticə əlaqələri mövcuddur. Buna misal olaraq, ilk növbədə əmlakın rentabelliği ilə satışın rentabelliği göstəriciləri arasındakı funksional əlaqəni göstərmək olar. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində müəssisə əmlakının rentabelliği (R_a), əsas və dövriyyə kapitalının (aktivlərin) dövriyyəsi ($\frac{V}{A}$) və satışın rentabelliği (R_s) göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düstur vasitəsi ilə nəzərdən keçirilir.

$$R_a = \frac{M_x}{A} = \frac{V}{A} \times \frac{M_x}{V}$$

Bu formula müəssisənin əmlakının (aktivlərinin) rentabelliğini əks etdirməklə təsərrüfat subyektlərinin qiymət əmələgəlmə siyasəti və istehsal xərclərin səviyyəsi ilə təsbit edilir. Həmin formulaya əsasən müəssisə, bazar münasibətləri şəraitində əmlakın (aktivlərin) rentabelliğini yüksəltmək üçün iki yoldan: 1. Məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsi aşağı olduqda müəssisə aktivlərinin dövr sürətinin yüksəldilməsi; 2. Müəssisənin işgüzar aktivliyi aşağı olduqda istehsal xərclərinin azaldılması və ya satış qiymətinin yüksəldilməsi birini seçir.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, ümumi balans mənfəəti satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmindən (Q_{um}), onun strukturundan (UD_i), maya dəyərindən (MD_i), satış qiymətindən (Q_i) və satışla əlaqədar olmayan maliyyə nəticələrindən (S_{mn}) bilavasitə asılıdır. Öz növbəsində, məhsul (iş və xidmət) satışının ümumi məbləği və kapitalın dövriyyə əmsalı (Θ_{kd}) əsas və dövriyyə kapitalının orta illik həcmnin müəyyən olunmasında həlledici rola malikdir. Belə bir şəraitdə ümumi kapitalın rentabelliği ilə yuxarıda sadalanan göstəricilər arasındakı funksional əlaqəni aşağıdakı düsturla əks etdirmək olar.

$$R_k = \frac{M_{bf}[Q_{um}, UD_i, Q_i, MD_i, S_{mn}]}{K_{lf}[Q_{um}, UD_i, \Theta_{kd}]}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal fondlarının rentabelliğini (R_{ik}) hesablamaq və qiymətləndirmək üçün iqtisadi ədəbiyyatlarda A.D.Şeremet tərəfindən beş amilli təhlil modeli təklif edilir və bunun təcrübədə böyük səmərə verdiyi xüsusi ifadə olunur:

$$R = \frac{P}{F + E} = \frac{\frac{P}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - \frac{S}{N}}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}} = \frac{1 - (\frac{U}{N} + \frac{M}{N} + \frac{A}{N})}{\frac{F}{N} + \frac{E}{N}}$$

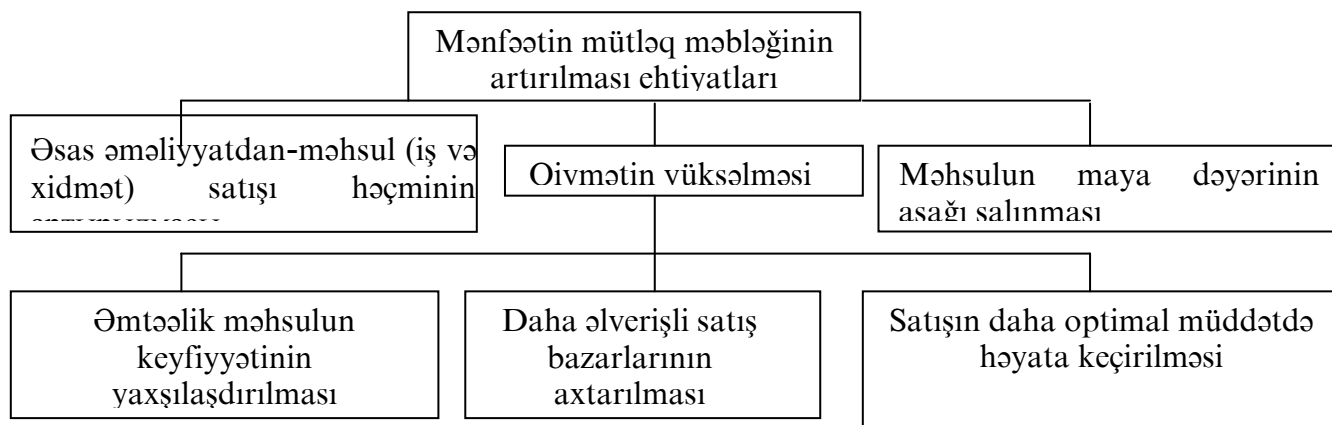
Burada, P-balans mənfəətini, F-əsas fondların orta illik dəyərini, E-material dövriyyə fondlarının orta qalığını, N- məhsul satışından yaranan pul gəlirini, $\frac{N}{P}$ -satışın rentabelligini, $(\frac{F}{N} + \frac{E}{N})$ -məhsulun kapital tutumunu, $\frac{S}{N}$ -bir manatlıq məhsula düşən xərcin mütləq məbləğini, U/N, M/N, A/N-müvafiq olaraq məhsulun əmək haqqı tutumunu, material tutumunu və fond tutumunu göstərir. Təcrübədə bu formuladan istifadə etməklə, (zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə) həm investisiya olunmuş bütün kapitalın və həm də istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amillərin təsir dərəcəsini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür.

2.4. Mənfəət və rentabelligin artırılması ehtiyatlarının hesablanması metodikası

Aparılan nəzəri və praktiki təhlildən aydındır ki, bazar münasibətləri şəraitində mənfəət və rentabellik göstəriciləri mühüm bir iqtisadi parametr kimi coxsaylı amillərin təsirindən birbaşa asılıdır. Bizim fikrimizçə, bu amillər icərisində mənfəət və rentabelligin yüksəldilməsinə səbəb olan intensiv faktorlar (fondveriminin, materialveriminin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi) xüsusi yer tutur. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan keyfiyyət amilləri əsas əməliyyatın-məhsul (iş və xidmət) satışının həçminin artmasını, mənfəət əldə olunmasını və təsərrüfat subyektlərinin rentabelli işləməsini təmin etməklə istehsal resurslarından və potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Göründüyü kimi, müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatında yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması, müəssisənin kommersiya hesabı və özünüməliyyələşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyətinin təmin edilməsi bir sıra tədbirlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu tədbirlər kompleksi sistemində iqtisadiyyatın bütün sahələrində sahibkarlığın inkişafı, müəssisələr arasında istehsal-təsərrüfat əlaqələrinin genişləndirilməsi, xərcələrin minimuma

endirilməsi, mənfəət və rentabelliyn yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda aparılan araşdırmalar göstərir ki, yeni bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyəti, xərclərin minimallaşdırılması, mənfəət və rentabelliyn yüksəldilməsi bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan elmi-texniki, sosial-iqtisadi, hüquqi və digər amillərlə bir başa əlaqədardır. Bu amillər kompleksi sistemində mövcud potensialdan, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən, nisbətən təkmil iqtisadi münasibətlərdən, əsas ucot və təhlil formalarından istifadə etməklə mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması və rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi təxirə salınmaz bir vəzifə kimi qarşıda durur. Deyilənlərdən başqa, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə sonsuz sayda xırda amillər təsir göstərir və onlar da, öz növbəsində, müxtəlif əlamətlər üzrə sistemləşdirilə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində ümumi mənfəət məbləğinin artırılması ehtiyatlarının konkret məhsul (iş və xidmət) növləri üzrə müəyyən olunması məqsəduyğun sayılır. Təcrübədə mənfəət və rentabelliyn yüksəldilməsi ehtiyatlarına məhsul (iş və xidmət) satışı həcmnin artırılması, onun maya dəyərinin aşağı salınması, daha əlverişli satış bazarlarının müəyyənəşdirilməsi və optimal qiymət siyasətinin yeridilməsi kimi amillər aid edilir.

2 sayılı sxem: Əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışından əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarının blok-sxemi.

Məlumdur ki, təcrübədə əsas əməliyyatdan-məhsul (iş və xidmət) satışı həcmnin artırılması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin cəxəldilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üçün satışın həcmnin dəyişməsi amili üzrə əvvəlcədən müəyyən edilmiş artımı

müvafiq növ məhsul vahidinə düşən mənfəətin məbləğinə vurmaq tələb olunur. Bu məqsədlə aşağıdakı formuladan istifadə məqsədəuyğun sayılır.

$$E\uparrow M_{s(Q)} = \sum (E\uparrow Q_i \times M_{sif})$$

Burada, M_{sif} -i növ məhsul vahidinə düşən faktiki mənfəət məbləğini, $E\uparrow$ -isə artımı göstərir. Ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarını satışın mümkün həcminə (satışın həcmi üzrə artım nəzərə alınmaqla) vurmaqla məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin aşağı salınması hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları hesablanılır və qiymətləndirilir.

$$E\uparrow M_{s(md)} = \sum [E\downarrow MD_i \times (Q_{if} + E\uparrow Q_i)]$$

2 sayılı sxemdən göründüyü kimi, mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarının tərkibində əmtəəlik məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması mühüm rol oynayır. Bu mənbə üzrə ehtiyatın məbləğini hesablayarkən ilk növbədə hər bir növün xüsusi cəkisinin dəyişməsi əmsalı müvafiq növ üzrə məhsulun buraxılış qiymətinə vurulmaqla çəmlənir. Daha sonra, orta satış qiyməti üzrə müəyyən edilmiş dəyişiklik məhsul (iş və xidmət) satışının mümkün həcminə vurulur:

$$E\uparrow M_s = \sum (\Delta UD_i \times Q_{pl}) \times (Q_i + E\uparrow Q_i)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun (iş və xidmətlərin) satış bazarlarının dəyişməsi hesabına mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları da həmin qaydada hesablanılır və qiymətləndirilir. Təhlilin sonunda mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatları yekunlaşdırılır.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, bazar münasibətləri şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyi satışdan əldə edilən mənfəətin mütləq məbləğinin artımı ($E\uparrow M_s$) və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ($E\uparrow M_d$) hesab olunur. İqtisadi təhlil prosesində sadalanan mənbələr üzrə ehtiyatları hesablamaq üçün təcrübədə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

$$E\uparrow R = R_m - R_f = \frac{M_{sf} + E\uparrow M_s}{\sum (Q_{im} \times M_{dim})} - \frac{M_{sf}}{X_s}$$

Burada, $E\uparrow R$ -rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, R_m -mümkün rentabellik səviyyəsini, R_f -faktiki rentabellik səviyyəsini, $E\uparrow M_s$ - əsas əməliyyatdan-

məhsul (iş və xidmət) satışından yaranan mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarını, Q_{im} -məhsul satışının mümkün həcmi (müəyyən edilmiş ehtiyatlar nəzərə alınmaqla), M_{dim} - i növ məhsulun maya dəyərinin mümkün səviyyəsini (aşağı salınma ehtiyatları nəzərə alınmaqla), X_s – işə realizə olunmuş (satılmış) məhsul üzrə məsrəflərin faktiki məbləğini göstərir.

Kapitalın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatları isə aşağıdakı düstur vasitəsi ilə hesablanıla və qiymətləndirilə bilər:

$$E\uparrow R_k = R_m - R_f = \frac{M_{bf} + E\uparrow M_b}{K_{lf} - E\downarrow K_L + K_{LA}} \times 100 - R_f$$

Burada, $E\uparrow M_b$ -balans mənfəətinin mütləq məbləğinin artırılması ehtiyatlarını, $E\downarrow K_L$ -kapitalın dövrünün və dövriyyəsinin sürətləndirilməsi hesabına avans edilmiş kapitalın məbləğinin azaldılması ehtiyatlarını, K_{La} -işə mənfəətin artırılması ehtiyatlarının tam istifadəsi üçün tələb olunan əsas və dövriyyə kapitalının əlavə məbləğini göstərir.

Beləliklə, aparılan nəzəri və praktiki təhlildən göründüyü kimi, mənfəət müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin, çari məsrəflərin ödənilməsinin, maliyyə qoyuluşlarının optimal variantlarının qəbul edilməsinin və həyata keçirilməsinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi və eləcə də təsərrüfat subyektlərinin ödəmə qabiliyyətinin, dövlətin və əhəlinin gəlirlərinin coxaldılmasının əsas bazası sayılmaqla, onun artırılması ehtiyatlarının yuxarıda müəyyən olunmuş qaydada sistemləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman mənfəət və rentabelliğin səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının hesablanması, onun mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən qiymət, kommersiya və maliyyə amillərinin, eləcə də digər subyektiv faktorların təsirinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi obyektiv zərurətə cəvrilir. Lakin, müəssisənin istehsal, təsərrüfat və kommersiya fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin sayının coxluğu onların sistem halında nəzərdən keçirilməsini cətinləşdirir. Göstəricilərin mahiyyətindəki fərq və maliyyə hesabatından istifadə edənlərin müxtəlifliyi təhlil üçün zəruri olan iqtisadi parametrlərin seçilməsində müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. Məsələn, firmanın, səhmdar cəmiyyətinin və s. rəhbərliyini əldə edilmiş mənfəətin mütləq məbləği, onun strukturu və səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər düşündürsə, vergi müfəttişliyini balans mənfəətinin

bütün tərkib elementləri maraqlandırır. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin tərkib elementlərinin təhlili abstrakt yox, konkret xarakter daşıyır. Bu da təsisçilərə, səhmdarlara və sahibkarlara öz fəaliyyətini bütün istiqamətlərdə aktivləşdirməyə imkan verir.

III FƏSİL. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Gəlirlər-xərclər-mənfəət göstəriciləri arasındakı funksional əlaqənin təhlili

Daxili təhlilin metodikası və üsullarına dair materialları nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, analitiklər mənfəətin formalaşmasının təhlili metodikasından istifadə olunmasına böyük maraq göstərirlər. Bu metodika istehsal və kommərsiya xərclərinin şərti sabit və dəyişən xərclərə bölünməsinə və marjinal gəlir kateqoriyasından istifadəyə əsaslanır.

Dəyişən xərclər istehsal edilmiş (satılmış) məhsulun həcmindən asılı olaraq dəyişən xərclərdir. Həmin xərclərə əsasən məhsul istehsalına cəkilən müstəqim xərclər (müstəqim əmək haqqı, material, yanacaq, elektroenerjiyə istifadə üzrə xərclər) aid edilir.

Şərti sabit xərclər məhsul istehsalı və satışı həcmindən dinamikasından asılı olmayan xərclərdir. Onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: müəssisənin istehsal gücü ilə bağlı xərclər (amortizasiya, icarə haqqı, idarəetmə və xidmət heyətinin əmək haqqı ümumtəsərrüfat xərcləri), məhsul istehsalı və satışının idarə edilməsi və təşkili ilə bağlı xərclər (tədqiqat işlərinə, reklama, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsinə məsrəflər və i.a.)

Dəyişən xərclərdən fərqli olaraq istehsalın həcmindən məhsul satışından pul gəlirinin azalması zamanı sabit xərcləri azaltmaq cətidir. Belə ki, həmin dövrdə müəssisə eyni məbləğdə amortizasiya hesablaması, əvvəllər alınmış ssuda üzrə faiz ödəməli, əmək haqqı verməlidir .

Müəssisə üçün məhsul vahidinə düşən sabit xərclərin səviyyəsinin aşağı olması (istehsalın və satışın həcmindən maksimum artırıqda) sərfəlidir. Əgər məhsul istehsalının azalması şəraitində dəyişən xərclər proporsional olaraq azalırsa, şərti-sabit xərclər dəyişir

və nəticədə məhsulun maya dəyəri artır, mənfəət məbləği azalır. Buna görə də xarici təcrübədə geniş yayılmış qayda–sabit xərclərin silinməsi gəlirlərin bölüşdürülməsinin bir istiqaməti hesab edilir.

İnkişaf etmiş əksər qərb ölkələrində ucotun aparılmasına dair mövcud qaydalarda xərclərin sabit və dəyişən xərclər üzrə dəqiq təsnifatı yoxdur. Ona görə də hər bir sahibkar mənfəət göstəricisinin tənzimlənməsi prosesində həmin qaydadan öz marağı dairəsində (xüsusilə hesabat mənfəətinin müəyyən edilməsi zamanı) istifadə edə bilər.

Şərti sabit və dəyişən xərclərin mövcudluğu şəraitində xərc xətti aşağıdakı bərabərliklə təyin edilə bilər: $U=a+vq$

Burada: u-məhsul istehsalına xərc məbləği, a təhlil olunan dövrdə sabit xərclərin mütləq məbləği, v-məhsul vahidinə dəyişən xərc norması, q-məhsul istehsalının həcmi.

Konkret müəssisənin materiallar əsasında məhsul istehsalı həcmnin dəyişməsi nəticəsində maya dəyərinin dəyişməsi xarakterini nəzərdən keçirək: bunun üçün aşağıdakı 3.1 sayılı analitik cədvəli tərtib edək. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi istehsalın bütün həcmi üçün sabit xərclərin ümumi məbləği 75 min man. təşkil etməkdədir.

Cədvəl 3.1.

Məsrəflərin ümumi məbləğinin və məhsul vahidinin maya dəyərinin istehsal həcmindən asılılığı

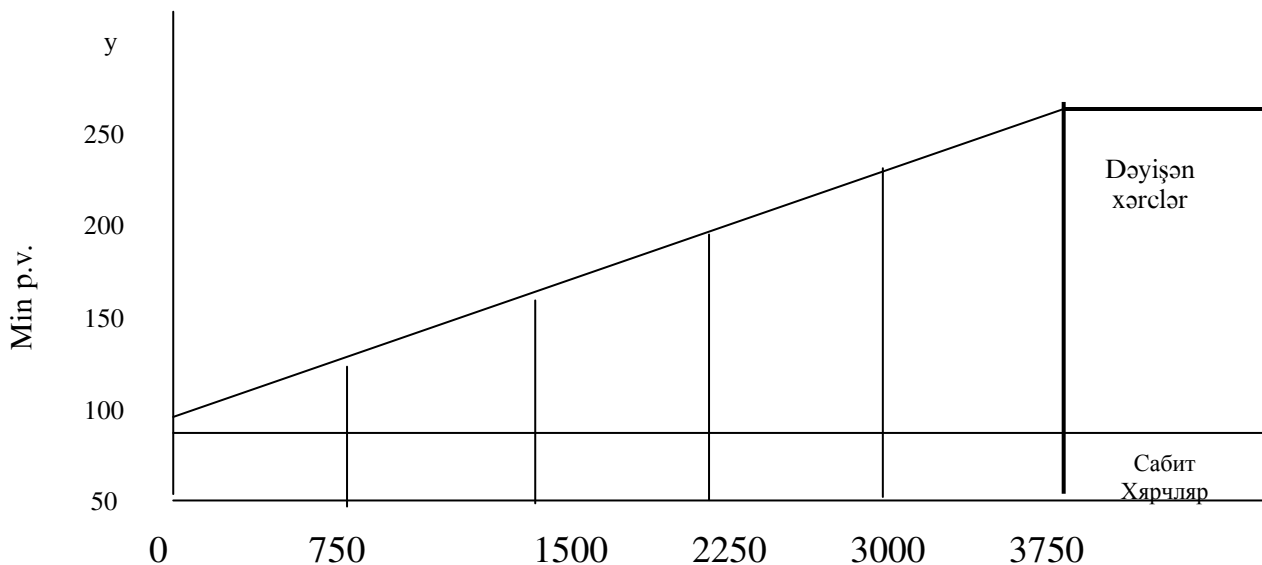
Məhsul istehsalı həcmi, ədəd	Bütün buraxılışın maya dəyəri, (min man.)			Məhsul vahidinin maya dəyəri, (man.)		
	Daimi xərclər	Dəyişən xərclər	Cəmi	Daimi xərclər	Dəyişən xərclər	Cəmi
750	75	60	135	100	80	180
1500	75	120	195	50	80	130
2250	75	180	255	33	80	113
3000	75	240	315	25	80	105
3750	75	300	375	20	80	100

Eyni istehsalın həcmnin artması şəraitində məhsul vahidinə xərclər onun artımına proporsional olaraq azalır. İstehsalın həcmnin artmasına baxmayaraq onun mütləq

kəmiyyəti dəyişməz qalsa da məhsul vahidi hesabı ilə onun həcmnin azalması müşahidə edilir. Maya dəyərinin tərkib hissəsi olan dəyişən xərclər istehsalın həcminə proporsional olaraq dəyişsə də məhsul vahidi hesabı ilə onun səviyyəsi dəyişilmir.

$$X_{mv} = \frac{a + vq}{q} = \frac{a}{q} + \frac{vq}{q} = \frac{a}{q} + v$$

Xərc məsrəflərinin istehsalın həcmindən asılılığını aşağıdakı şəkildə göstərək.

Şəkil 3.1. Ümumi məsrəf məbləğinin istehsalın həcmindən asılılığı.

Şəkildən göründüyü kimi istehsalın həcmnin artması ilə dəyişən xərclərin məbləği artır, azaldıqda isə müvafiq olaraq azalır və tədricən sabit xərclər xəttinə yaxınlaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, analitik işlərin həyata keçirilməsində sabit və dəyişən xərclərin məbləğinin düzgün müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki aparılan təhlilin nəticələri bundan çox asılıdır. Bu məqsədlə müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Dəyişən və sabit xərclərin məbləğinin müəyyən edilməsinin cəbri metodu natural ifadədə məhsulun həcmnin iki nöqtəsi (q_1, q_2) və onlara müvafiq xərclər (z_1, z_2) haqqında informasiya mövcud olduqda tətbiq edilə bilər. Məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər (v) aşağıdakı qaydada hesablanır.

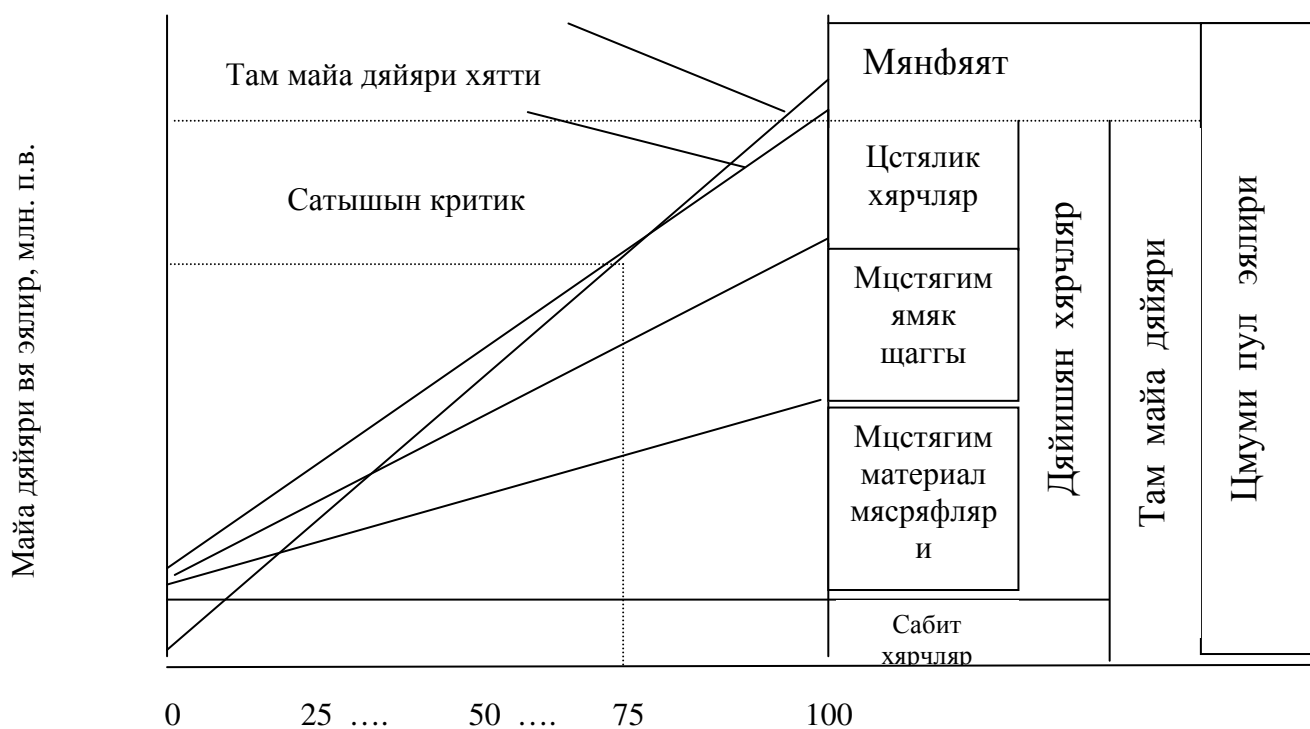
$$V = \frac{z_1 - z_2}{q_1 - q_2}$$

Məhsul vahidinə düşən dəyişən xərcləri müəyyən etməklə sabit xərc məbləğinin (a) hesablamaq asandır:

$$a = z_2 - vq_2 \quad \text{və ya} \quad a = z_1 - vq_1$$

«Məsrəflər – həcm – mənfəət» arasında funksional asılılığın mövcudluğunu təyin etmək üçün aşağıdakı qrafiki tərtib edək. (şəkil 3.2)

Satılm məhsulun rentabelliğini təhlil etmək üçün qrafikdə satışın həcmi istehsalın maksimum həcmi nəzərə alınmaqla faiz ifadəsində verilmişdir. Tərtib edilmiş qrafik müəssisədə məhsul satışının hansı həcmində mənfəət əldə ediləcəyini göstərir. O həmcinin məhsul istehsalına və satışına cəkilən xərclərin məhsul satışından əldə edilən pul gəlirinə uyğun gələn nöqtəni müəyyən edir ki, həmin nöqtə satışın həcminin kritik nöqtəsi adlanır. Tərtib edilmiş qrafikə əsasən qeyd etmək olar ki, kritik nöqtə mümkün satış həcminin 68,7% səviyyəsindədir. Bu səbəbdən müəssisənin məhsullarına sifariş paketi istehsal gücünün 68,7%-indən yüksək olarsa mənfəət əldə edəcəkdir.

Şəkil 3.2. Satışın rentabellik qrafiki

Сатышын щячми %-ля

Əlbəttə, rentabellik qrafikində göstəricilər şərti xarakter daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, satış həcmi kritik səviyyəsi 68,7%-dən yüksək və ya aşağı ola bilər. Bu, sabit xərclərin və maksimum mənfəət məbləğindən asılıdır. Belə ki, bu göstəricilərin bərabərliyi şəraitində satış həcmi 68,7%-i səviyyəsində olacaqdır. Əgər müəssisənin

büdcəsində sabit xərclər maksimum mənfəət məbləğindən az nəzərdə tutulmuşdursa, onda satışın həcmnin kritik nöqtəsi həmin səviyyədən sola (azalmaqla) meyl edəcəkdir. Əksinə nisbət həmin nöqtənin qrafikdə 68,7%-dən yuxarı (sağa) artımına səbəb olacaqdır.

Qrafikə əsasən demək olar ki, mənfəətin həcminə satışın həcmi və maya dəyərinin sabit xərclərə aid hissəsi birbaşa təsir göstərir. Müstəqim materiala müstəqim əmək haqqı xərcləri və məhsulun həcminə proporsional dəyişən üstəlik xərcləri birləşdirən dəyişən xərclər satışdan pul gəlirinin artımına proporsional olaraq artır. Çünki məhsul vahidinin qiymətində onların payı dəyişmir. Deməli, mənfəətin satışın həcmi və məhsulun maya dəyəri arasında əlaqəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, məhsul satışından əldə olunan mənfəət yalnız satılmış məhsulun miqdarından deyil, eləcə də xərclərin məhsul vahidinə aid ediləcək hissəsindən asılıdır. İqtisadi təhlildə sonuncu amilə xüsusi diqqət verilir.

Maksimum mənfəət əldə etməyə maraqlı olan sahibkarlar sabit xərclərin ümumi səviyyəsinin aşağı salınması ehtiyatlarını dərinlən öyrənməyə cəhd edirlər. Bu məqsədlə növbəti büdcə dövrünə daxil etmək üçün onların qabaqcadan hesablanması aparılır. Lakin məhsul istehsalı və satışı həcmnin artması sabit xərclərə aid olan ayrı-ayrı xərc növlərinin də artımına səbəb olur. Buna görə də məhsul vahidinin qiymətində sabit xərclərin payının azalmasını təmin edən büdcə optimal hesab edilir.

3.2. İstehsalın zərərsizlik səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Bazar münasibətləri şəraitində zərərsiz işləmək xərcləri qarşılamaq, müəssisə fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün zəruri şərtidir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sahibkarlar «xərclərini çıxarmalıdır» prinsipinə tam əməl edilməklə fəaliyyət göstərməlidirlər. Buna baxmayaraq sabit qiymət siyasəti olmadan bazarın tələbi daim dəyişilən indiki zamanda xərclərini çıxara bilməyən, istehsal-satış fəaliyyətini zərərlə başa vuran müəssisələr çox olur. Belə müəssisələrdə zərərsizlik zonasını – rentabellik astanasını təyin etmək, təsərrüfatdaxili imkanlar hesabına mənfəətin artırılması və rentabelliğin yüksəldilməsi yollarını axtarıb tapmaq tələb olunur.

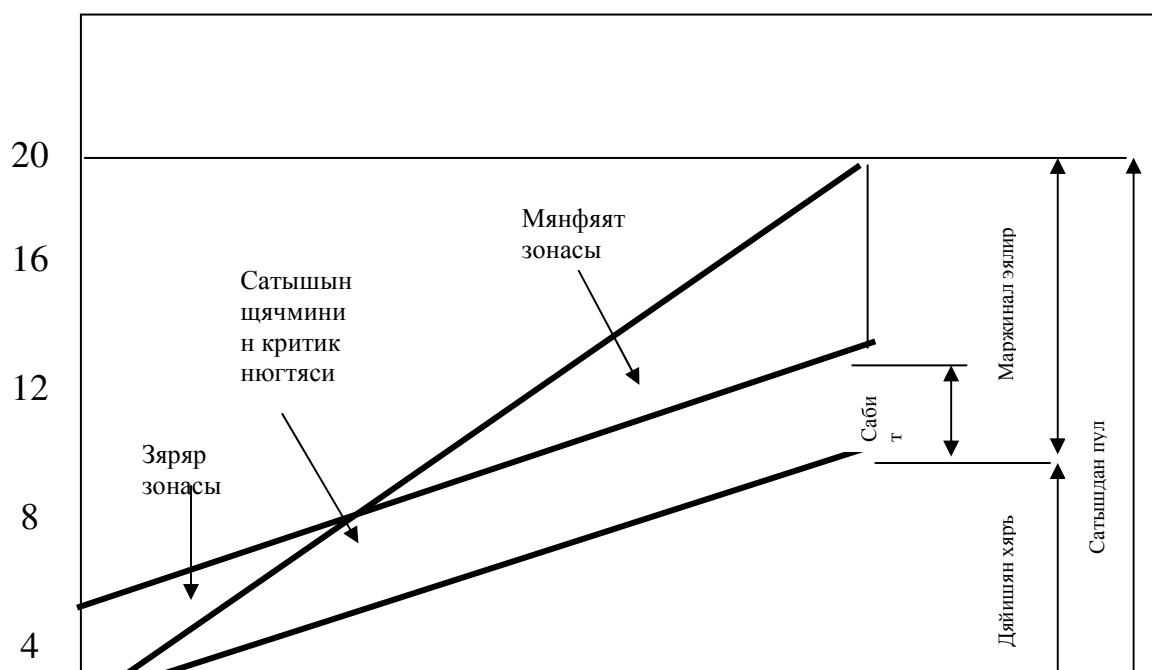
Мənfəətlilik (zərərsizlik) məhsul satışının həcmindən, onun istehsalı və reallaşdırılmasına cəkilən xərclərdən bilavasitə asılıdır. Qiymətlərin sərbəstləşdirildiyi indiki dövrdə qiymət amilinin hesabına mənfəəti cəxaltmaq imkanları məhduddur. Tələblə təklif arasında böyük uyğunsuzluq şəraitində yüksək inkişaf qiymətlərindən istifadə etməklə mənfəətin cəxaldılmasına nail olunduqda isə dövlət orqanları tərəfindən müvafiq iqtisadi sanksiyalar tətbiq olunur.

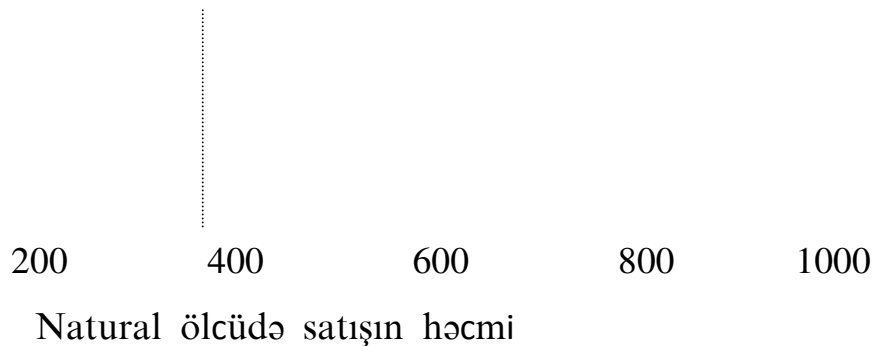
Satışın zərərsizlik səviyyəsi dedikdə elə bir hal nəzərdə tutulur ki, biznes fəaliyyətindən nə gəlir əldə edilir, nə də zərər. Bu müəssisənin mənfəət əldə etməsi üçün zəruri olan pul gəliridir. Həmin səviyyəni natural ifadədə məhsul vahidi kimi də müəyyən etmək olar ki, onların satışından əldə edilən pul gəliri xərcləri örtür, əlavə satılan hər məhsul vahidi müəssisəyə mənfəət gətirir.

Faktiki realizə edilmiş məhsulun miqdarı ilə onun zərərsiz həcmi arasındakı fərq təhlükəsizlik (mənfəət) zonası adlanır və onun artması ilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti möhkəmlənir.

Satışın zərərsiz həcmi və müəssisənin təhlükəsizlik zonası biznes planların tərtibi, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı əsas göstərici hesab olunur.

Mənfəətin səviyyəsinin məhsul satışının həcmindən və maya dəyərindən asılılığını hesablamaq üçün həmin amillərin nisbətinin müxtəlif variantlarını tədqiq edərkən hər dəfə rentabellik qrafikinə tərtib edilməsi müəyyən cətinliklər doğurur. Bu məsələni həll etmək üçün satışın həcmi üçün kritik nöqtəni analitik hesablama yolu ilə müəyyən etmək üçün düsturların işlənməsi və onlardan istifadə məqsədəuyğun hesab olunur.

Şəkil 3.3. Satışın rentabellik qrafiki

Bu məqsədlə satılmış məhsulun rentabellik qrafikinə müəyyən dəyişikliklə modifikasiyası hesab olunan aşağıdakı qrafik tərtib edilir (şəkil 3.3). Marjinal gəlir qrafikində dəyişən və sabit xərclərin yerləri dəyişilir.

Məhsul satışı həcmi üçün kritik nöqtəni analitik yolla hesablamaq üçün tərtib ediləcək düsturlarda aşağıdakı şərti işarələrdən istifadə ediləcəkdir.

N - satış həcmi üçün kritik nöqtəsi;

M^g – marjinal gəlirin ümumi məbləği;

M^{gd} – məhsul vahidinə marjinal gəlirin məbləği;

$\overline{DU}$ - satışdan pul gəlirində marjinal gəlirin xüsusi cəkisi;

DU_i - məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlir dərəcəsi;

P_i -məhsul vahidinin qiyməti;

X^s -sabit xərclər;

X^d -dəyişən xərclər;

M^s -satışdan mənfəət;

P^g -satışdan pul gəliri;

K -natural ölçüdə satılmış məhsulun miqdarı;

X^d_i -məhsul vahidinə dəyişən xərclər.

Qrafikə və marjinal gəlirin müəyyən edilməsinə müvafiq olaraq şərti işarələrdən istifadə etməklə marjinal gəlirin hesablanması düsturunu yazaq:

$$M^g = M^s + X^s \quad (1)$$

Satış həcmi üçün kritik nöqtədə marjinal gəlir sabit xərclərə bərabərdir. Qrafikə əsasən marjinal gəliri satışdan pul gəliri ilə dəyişən xərclərin fərqi kimi də hesablamaq olar:

$$M^g = P^g - X^d \quad (2)$$

Qrafikə əsasən satışdan maksimum pul gəliri 20 mln.pul vahidinə, dəyişən xərclərin məbləği isə 8 mln. pul vahidinə bərabərdir. 2- ci düsturdan istifadə etməklə marjinal gəlirin ümumi məbləğini hesablamaq olar. (20-8=12 mln.pul vahidi)

Tərtib olunmuş qrafikə əsasən aşağıdakı proporsiyaları yazmaq olar

$$N: X^s = P^g : M^g.$$

$$\text{Buradan: } N = P^g \cdot \frac{X^s}{M^g}$$

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə $N=20:4:12=6,87$ mln.pul vahidi təşkil edir.

Natural ölçüdə satış həcmi üçün kritik nöqtəsini hesablayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, sabit xərclərin marjinal gəlirə nisbəti satış həcmi üçün kritik nöqtəsini müəyyən edən əmsal hesablamaya imkan verir. Bizim misalda satış həcmi üçün kritik nöqtəsi 333 ədəd (1000·4:12) təşkil edəcəkdir.

$$N = K \cdot \frac{X^s}{M^g} \quad (4)$$

Analitik məsələlərin həlli zamanı marjinal gəlirin ümumi məbləği haqqında məlumat olmadıqda məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlir stavkası (M^{gd}) göstərilə bilər. Məlum olduğu kimi $M^{gd} = M^g : K = 12000000$ pul vahidi : 1000 natural vahidi = 12000 pul vahidi. Buradan da

$$M^g = K \cdot M^{gd} \quad (5)$$

Sabit xərclər və marjinal gəlir stavkasına əsasən satış həcmi üçün kritik nöqtəsini hesablamaq olar.

$$N = 4000 \text{ min pul vahidi} : 12 \text{ min pul vahidi} = 333 \text{ ədəd}$$

(4) düstur maksimum satış həcmi faiz ifadəsində satış həcmi üçün kritik nöqtəsini hesablamağa imkan verir. Bu zaman aşağıdakı düsturu yazmaq olar:

$$N = X^s : M^{gd} \cdot 100 \quad (6)$$

$$\text{Bizim misalda } N = 4:12 \cdot 100 = 33,3\%$$

Marjinal gəlir stavkasını qiymətlə (P) udel dəyişən xərcin fərqi kimi də hesablamaq olar.

$$M^{gd} = P - D^x_i \quad (7)$$

Onda (6) düsturu aşağıdakı kimi yazmaq olar.

$$N = X^s / P_i - D^x_i \quad (8)$$

Əgər analitik qarşısında müəyyən edilmiş mənfəət məbləğini əldə etmək üçün məhsul satışının həcmi müəyyən etmək vəzifəsi qoyulmuşdursa, onda aşağıdakı düsturdan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

$$K = \frac{X^s + M^s}{P_i - D^x_i} \quad (9)$$

Əgər müəssisədə çox saylı məhsul istehsal olunursa onda həmin göstəricini dəyər ifadəsində hesablamaq olar:

$$P^g = \frac{X^s + M^s}{DU} \quad (10)$$

$$\overline{DU} = M^g : P^g \quad (11)$$

Analitik üsulla dəyər göstəricisində təhlükəsizlik zonasını (T_z) müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$T_z = \frac{P^g - N}{P^g} \quad (12)$$

Natural ifadədə bir məhsul üçün həmin göstərici aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanı bilər:

$$T_z = \frac{K - N}{K} \quad (13)$$

Verilmiş qrafiklər və analitik hesablamalar göstərir ki, satışın zərərsiz səviyyəsi və təhlükəsizlik zonası sabit və dəyişən xərc məbləğindən, eləcə də məhsulun qiyməti səviyyəsindən asılıdır. Qiymətin yüksəldiyi şəraitdə sabit xərcləri örtmək üçün az məhsul realizə edilməlidir, əksinə qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsi şəraitində satışın zərərsiz həcmi artır. Udel dəyişən xərclərin və sabit xərclərin artımı rentabellik astanasını artırır və təhlükəsizlik zonasını azaldır.

Bu baxımdan hər bir müəssisə sabit xərclərin azaldılmasına çalışır. Məhsul vahidinə sabit xərc səviyyəsinin, satışın zərərsiz həcmi azalmasını və təhlükəsizlik zonasını artırmağa imkan verən plan optimal hesab edilir.

Şerti rəqəmlərlə həmin problemləri nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, məhsul vahidinin qiyməti 20 min manatdan 19 min manata, udel dəyişən xərclər 12 min manatdan 10 min manata, sabit xərclərin məbləği 4000 mln. manatdan 3600 mln. manata, istehsalın həcmi 1000 ədəddən 920 ədədə azalmışdır. Onda satışın yeni zərərsiz səviyyəsi aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$N = \frac{3600}{19-10} = 400 \text{ ədəd}$$

Satışın zərərsiz səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən amilləri qiymətləndirək:

$$N_0 = \frac{4000}{20-12} = 500$$

$$N_{\text{şerti 1}} = \frac{3600}{20-12} = 450$$

$$N_{\text{şerti 2}} = \frac{3600}{19-12} = 514$$

$$N_1 = \frac{3600}{19-10} = 400$$

Buradan da, satışın zərərsizlik səviyyəsi dəyişmişdir:

1) Sabit xərc məbləğinin dəyişməsi hesabına;

$$450-500=-50 \text{ ədəd}$$

2) Satış qiymətinin dəyişməsi hesabına:

$$514-450=+64 \text{ ədəd}$$

3) Məhsul vahidində dəyişən xərclərin dəyişilməsi hesabına:

$$400-514=-114 \text{ ədəd}$$

Yekunu: $400-500=-100$ ədəd

$$(-50)+64+(-114)=-100 \text{ ədəd}$$

Müəssisənin təhlükəsizlik zonasının amilli təhlili üçün aşağıdakı moduldan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$T_z = \frac{K-N}{K} - \frac{K-X^s / (P_i - D^x i)}{K} \quad (14)$$

$$T_{z0} = (1000-500)/1000=50\%$$

$$T_{z \text{ şərti } 1} = (920 - 500) / 920 = 45,6\%$$

$$T_{z \text{ şərti } 2} = (920 - 450) / 920 = 51,1\%$$

$$T_{z \text{ şərti } 3} = (920 - 514) / 920 = 44,1\%$$

$$T_{z1} = (920 - 400) / 920 = 56,5\%$$

Bütövlükdə təhlükəsizlik zonası 6,5% (56,5-50) artmışdır. Bu artım aşağıdakı amillər hesabına olmuşdur.

1) Satış həcmnin dəyişməsi;

$$45,6 - 50 = -4,4\%$$

2) Sabit xərclərin dəyişməsi;

$$51,1 - 45,6 = +5,5\%$$

3) Satış qiymətinin dəyişməsi;

$$44,1 - 51,1 = -7,0\%$$

4) Məhsul vahidinə dəyişən xərclərin dəyişməsi;

$$56,5 - 44,1 = +12,4\%$$

Cox saylı məhsul istehsalı üzrə satışın təhlükəsiz həcmnin dəyər ifadəsində müəyyən edilirsə, onda amilli təhlil üçün aşağıdakı moduldan istifadə etmək məqsəduyğundur.

$$N = \frac{X_s}{\overline{DU}} = \frac{X_s}{\sum(U D_i \cdot D_{ui})} = \frac{X_s}{\sum(U D_i (P_i - D^x_i) / P_i)} \quad (15)$$

Marjinal təhlil vasitəsilə yalnız satış həcmnin kritik səviyyəsi deyil, eləcə də sabit xərc məbləğini və digər amillərin nəzərdə tutulmuş səviyyəsinə görə məhsulun qiymətini müəyyən etmək mümkündür. Marjinal gəlirin və satışın həcmnin nəzərdə tutulmuş səviyyəsində sabit xərclərin kritik səviyyəsi aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$X_s = K(P_i - D^x_i); \text{ və ya } X_s = K \cdot M_s \text{ və ya } X_s = P_g \cdot \overline{DU}$$

Bu hesablaşmanın mahiyyəti nəzərdə tutulmuş satış həcmi, məhsul vahidinə düşən xərclər və qiymətin şəraitində marjinal gəlirlə örtülən sabit xərclərin maksimum mümkün həcmnin müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur. Əgər sabit xərclər həmin səviyyəni örtürsə müəssisə zərərlə işləyəcək.

Satışın həcmnin sabit və dəyişən xərclərin nəzərdə tutulmuş səviyyəsinə görə məhsulun qiymətinin kritik səviyyəsi aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$P_{kr} = \frac{X^s}{K} + D^x i$$

3.3. Marjinal gəlir kateqoriyasına əsaslanan amillərin mənfəətə təsirinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Məhsul satışından əldə edilən mənfəətə müxtəlif amillərin təsirini təhlil edərkən analitik hesablamalarda mənfəətin marjinal gəlir kateqoriyasını özündə əks etdirən düsturlardan istifadə etmək daha məqsəduyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə rəhbərləri faktiki maliyyə nəticələrinin onların standart həlli ilə müqayisəsinə əsasən təhlilə vaxt sərf etməkdən çox gələcəkdə maksimum mənfəət əldə edilməsi variantlarının öyrənilməsinə meyl göstərir. Bu rəqabətə davam gətirməklə maksimum mənfəət əldə etmək istəyindən irəli gəlir. Müəssisə rəhbərləri gələcəkdə məhsul istehsalı və satışının təhlilinin müxtəlif variantlarını müqayisə etmək üçün mənfəətin təhlilində o qədər də mürəkkəb olmayan düsturlardan istifadə metodikasına çox meyl göstərir. Lakin həmin düsturlar faktiki standartla müqayisəsinə də təmin edir.

Şərti götürülmüş məlumatlardan istifadə etməklə satılmış məhsulun miqdarı və strukturunun satışdan mənfəətə təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı 3.2 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə edək.

Cədvəl 3.2.

Satılmış məhsulun strukturu

Məmulatın adı	Məhsul vahi-dinin qiyməti	Məhsul vahi-dinə düşən dəyişən xərc	Ümumi satışın tərkibində məmulatın xüsusi cəkisi, %	
			Tapşırıq üzrə	Faktiki
A məhsulu	12	7	28	30
B məhsulu	7	5	20	-
C məhsulu	18	11	30	35
D məhsulu	15	7	22	35

Bu məlumatlardan başqa satışdan pul gəliri tapşırığı 260 min pul vahidi nəzərdə tutulsa da bu rəqəm 280 min pul vahidi, sabit xəclər isə 80 min pul vahidi olmuşdur.

Analitik hesablamaları aparmaq üçün (8) düsturdan istifadə etmək məqsəduyğundur. Çünki mənfəətin həcminə yalnız satış həcmi deyil, eləcə də satışın strukturunun dəyişilməsi də təsir göstərmişdir. Sonuncu amilin dəyişməsi satışdan pul gəlirində marjinal gəlirin xüsusi cəkisinə təsir göstərir və $M^s = P_g \cdot DU - X_s$ düsturunda satışın həcmi əks etdirən dəyişən həcmdə əmsal kimi çıxış edir.

Tapşırıq üzrə satışdan mənfəətin hesablanması aşağıdakı ardıcılıqla aparılır. Əvvəlcə hər bir məhsul növü üçün məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlirin xüsusi cəkisi hesablanır:

$$A \text{ məhsulu üzrə } (12-7):12=0,42$$

$$B \text{ məhsulu rəfi üzrə } (7-5):7=0,28$$

$$C \text{ məhsulu üzrə } (18-11):18=0,39$$

$$D \text{ məhsulu üzrə } (15-7):15=0,53$$

Sonra satışın bütün həcmi üzrə DU hesablanır:

$$\frac{0,42 \cdot 28 + 0,28 \cdot 20 + 0,39 \cdot 30 + 0,53 \cdot 22}{100} = \frac{11,76 + 5,6 + 11,7 + 11,66}{100} = 0,41$$

indi (8) düstura əsasən mənfəəti hesablayaq:

$$M^s = 260 \cdot 0,41 - 80 = 26,6 \text{ min pul vahidi}$$

Eyni metodika ilə faktiki icra səviyyəsini müəyyən edək:

$$A \text{ məhsulu üzrə } (12-7):12=0,42$$

$$C \text{ məhsulu üzrə } (18-11):18=0,39$$

$$D \text{ məhsulu üzrə } (15-7):15=0,53$$

$$\overline{DU} = \frac{0,42 \cdot 30 + 0,39 \cdot 35 + 0,53 \cdot 35}{100} = \frac{12,6 + 13,65 + 18,55}{100} = 0,44$$

$$M^s = 280 \cdot 0,44 - 80 = 43,2 \text{ min pul vahidi}$$

Beləliklə, satışdan mənfəətin həcmi tapşırıq səviyyəsi ilə müqayisədə faktiki 16,6 min pul vahidi (43,2-26,6) artmışdır. Təhlilin növbəti mərhələsində mənfəətin artmasına satışın həcmi və strukturunun təsiri müəyyən edilir.

Sözsüz ki, satılmış məhsulun miqdarının artımı son nəticədə mənfəətin mütləq məbləğinin artımına səbəb olur. Sabit struktur şəraitində satışdan pul gəlirində marjinal gəlirin orta xüsusi cəkisinin dəyişməz qaldığını hesab etməyə imkan verir. Satışdan pul gəlirinin artımı nəticəsində marjinal gəlirin artımı 8,2 min pul vahidi (280-260) $\cdot 0,41$

təşkil edir. 2-ci qrafik sübut edir ki, satışın həcmnin kritik nöqtəsindən yuxarı marjinal gəlir və satışdan mənfəətin həcmi eyni məbləğdə artır. Deməli, hesab etmək olar ki, satılmış məhsulun miqdarının artması hesabına mənfəət 8,2 min pul vahidi artmışdır.

Əksinə, satışın strukturunda baş vermiş dəyişiklik marjinal gəlirin orta xüsusi cəkisinin dəyişilməsinə səbəb olur. Bu göstəricinin artım və ya azalma meyli müşahidə edilə bilər. Bizim misalda marjinal gəlirin orta xüsusi cəkisi artmışdır. Marjinal gəlirin mütləq məbləğinin artımını hesablayaq:

$$(0,45-0,42) \cdot 280 = +8,4 \text{ min pul vahidi}$$

həmin məbləğdə satışın strukturunun dəyişilməsi hesabına mənfəət artmışdır. Satışdan mənfəətin artımına hər iki amilin təsirinin yekunu 16,6 min pul vahidi ($8,2+8,4$) təşkil etmişdir.

Qiymət səviyyəsinin mənfəətə təsiri büdcə hesablaşmalarının müxtəlif variantları üçün qiymətlərin müəyyən edilməsi zamanı təhlil edilir. Faktiki nəticələrin büdcə nəticələri ilə analitik müqayisəsi prosesində qiymətin dəyişilməsinin satışdan mənfəətə təsiri qiymətləndirilir.

Satış strukturunun variantlarının seçilməsi zamanı bazarın tələbatı, rəqib tərəfindən satılan eyni məhsulun qiyməti və eləcə də həmin satış şəraiti üçün sabit xərclərin ümumi məbləği nəzərə alınmaqla hər bir növ məhsula qiymətin təyin olunması məsələsi həll edilir. Hər bir variant üçün satışdan pul gəlirinin və mənfəətin büdcə göstəricilərinin hesablanması marjinal gəlir göstəricisindən istifadəyə əsaslanan düsturlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Faktiki məhsul satışı bir sıra səbəblərdən büdcədə nəzərdə tutulmuş və ya standart qiymətdən yüksək və ya aşağı ola bilər. Faktiki qiymətlərin aşağı olması variantını nəzərdən keçirək.

Fərz edək ki, satış zamanı D məhsulunun müəyyən hissəsi aşağı qiymətlə (15 pul vahidi əvəzinə 10 pul vahidi) satılmış və aşağı qiymətə satılmış məhsuldan pul gəliri ümumi pul gəlirinin 270 min pul vahidinin 10%-ni təşkil edir. Bu dəyişikliyin mənfəətə təsirini aşağıdakı qaydada hesablamaq olar.

$$\text{A məhsulu üzrə } M_x = (12-7):12 = 0,42$$

$$\text{C məhsulu üzrə } M_x = (18-11) = 0,39$$

$$D \text{ məhsulu üzrə } M_x = (15-7):15 = 0,53$$

aşağı qiymətə satılmış D məhsulu üçün $M_x = (10-7):10 = 0,3$

Faktiki satışın bütün həcmi üçün məhsul vahidinin qiymətində marjinal gəlirin orta xüsusi cəkisini hesablayaq:

$$M_x = \frac{0,42 \cdot 30 + 0,39 \cdot 35 + 0,53 \cdot 25 + 0,3 \cdot 10}{100} = \frac{12,6 + 13,6 + 13,2 + 3}{100} = 0,42$$

Buradan da satışdan mənfəətin həcmi $M = 270 \cdot 0,42 - 80 = 33,4$ min pul vahidi təşkil edəcəkdir.

Beləliklə, D məhsulu üzrə qiymətin aşağı düşməsi satışdan mənfəətin azalmasına səbəb olmuşdur. ($33,4 - 43,2 = -9,8$ min pul vahidi)

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə bəzən məhsulların bəzi hissəsi onun tam maya dəyəri səviyyəsindən aşağı qiymətə satılır. Göründüyü kimi müəssisədə D məhsulu aşağı qiymətə satılmışdır. Təhlil prosesində onun maya dəyəri hesablanmasa da büdcə üzrə satışdan mənfəət marjinal gəlirin ümumi məbləğinin 24,9%-ni ($26,6:106,6 \cdot 100$) təşkil edir. Aşağı qiymətə satılmış məhsul üzrə marjinal gəlir stavkası 3 pul vahidi və ya büdcəyə nəzərdə tutulmuş 8 pul vahidinin 37,5%-ni təşkil edir.

Marjinal gəlir stavkasında sabit xərclərin payı 62,5% ($100 - 37,5$) təşkil etməlidir. Deməli, D məhsulu üzrə aşağı qiymət bu məhsulun tam maya dəyərindən azdır. Əlbəttə, bu məhsulun müəyyən hissəsinin aşağı qiymətə satılması ilə əlaqədar satışdan əldə olunan mənfəətin həcmi 9,8 min pul vahidi azalsa da sabit xərclərin $9,8/(8-3) \cdot 3 = 5,9$ min pul vahidinə bərabər hissəsini ödəmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, marjinal gəlirin tərkibinə mənfəət və sabit xərclər daxildir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təhlil prosesində marjinal gəlir göstəricisindən istifadəyə əsaslanan düsturlar analitik hesablamaların aparılmasında hər növ məhsul vahidinə düşən sabit xərclərin təsərrüfatı ilə müəyyən edilir. Müəssisə rəhbərliyi aydındır ki, aşağı qiymətə satılan məhsul üzrə marjinal gəlir 15,7 ($9,8 + 5,9$) min pul vahidi təşkil edə bilər və onun dövrdən bir hissəsini müəssisə əldə edəcəkdir və həmin məbləğ hər şeydən əvvəl sabit xərcləri örtəcəkdir. Bu hesabla da o, məhsulun müəyyən hissəsinin aşağı qiymətə satılmasına razılıq vermişdir.

Sabit xərclərin satışdan əldə edilən mənfəətə təsirini qiymətləndirərkən büdcə üzrə satışdan mənfəətin bu və ya digər variantının hesablanması onların səviyyəsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Bu səbəbdən əvvəlcə sabit xərclərin səviyyəsini qiymətləndirək. $M = P_g \cdot M_x - X_s$ düsturundan aydındır ki, sabit xərc məbləği nə qədər az olarsa satışdan mənfəətin həcmi də artır.

Satışdan mənfəətin büdcə üzrə hesablanması zamanı qeyd etdik ki, sabit xərclərin xüsusi cəkisi marjinal gəlir məbləğində 62,5% təşkil edir. Bu o deməkdir ki, satış həcmi kritik nöqtəsi də həmin səviyyədə yerləşir. Marjinal gəlirin müəyyən edilməsi qrafikində həmin nöqtə sağa doğru cəkilmişdir. Sifariş paketinin azalması hallarında (37,5%-dən çox) müəssisə ziyanla işləyəcəkdir.

Mənfəəti artırmaq və həmin nöqtəni sola meylinə nail olmaq üçün marjinal gəlir məbləğinin tərkibində sabit xərclərin xüsusi cəkisini azaltmaq lazımdır. Buna iki yolla nail olmaq olar: ya sabit xərclərin mütləq məbləğini aşağı salmaq və ya satışın həcmi və imkan daxilində satışdan pul gəlirinin tərkibində marjinal gəlirin xüsusi cəkisini artırmaq (istehsal gücünün artırılması və məhsul buraxılışı və satışının strukturunun yaxşılaşdırılması hesabına).

Müəssisənin istehsal gücünün genişləndirilməsi hesabına satışın həcmi artdıqda büdcə hesablaşmalarında sabit xərc məbləği də artırılır. Lakin bu artım nəzərdə tutulan satışın həcmi artımını ötməməlidir, əks halda, mənfəətin nəzərə carpacaq dərəcədə artımına nail olmaq mümkün olmayacaqdır.

Sabit xərclərin faktiki və büdcə səviyyəsinin müqayisəsi zamanı nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, sabit xərclərin təsnifatına uyğun olaraq faktiki icra zamanı onların səviyyəsi büdcə üzrə səviyyedən fərqlənməməlidir. Lakin böyük olmayan bu şərt büdcənin faktiki icrasını yekunlaşdırarkən onların səviyyəsinə düzəliş etməyə imkan verir.

Sabit xərclərin təsnifatını şərh edərkən qeyd etdik ki, rəhbərliyin ixtiyarında olan hissə kritik halda rəhbərliyin təşəbbüsü ilə azaldıla bilər. Bu halda sabit xərclərin faktiki məbləği arasında kənarlaşma yaranacaqdır, daha doğrusu azalacaqdır.

Məlumdur ki, maya dəyəri üzrə standartdan kənarlaşma (əsasən artıq xərc) çox zaman ucotda göstərilir, konkret məhsul növü göstərilməyən satışdan mənfəət hesabına aid edilir. Təbii ki, bu səbəbdən faktiki mənfəət azalır və $M = P_g \cdot M_x - X_s$ düsturunda hər bir

amilin mənfəətə təsirinin hesablanması zamanı maya dəyəri üzrə standartdan kənarlaşma şərti olaraq sabit xərc üzrə kənarlaşma ilə birləşdirilir. Lakin balans hesablamalarında amillər üzrə kənarlaşmalar müəyyən edilərkən maya dəyəri üzrə kənarlaşma öz adı ilə təyin edilməlidir.

Əvvəlki hesablamalarda satışdan əldə edilən mənfəətin dəyişilməsinə təsir edən amillərin təsirini balans yolu ilə ümumiləşdirmək olardı. Lakin analitik müqayisə üçün istifadə olunan misal həmin şərti nisbətən dəyişmiş olur. Mənfəətin satışdan pul gəlirinin, satışın strukturunda və sabit xərclərin büdcə və faktiki səviyyəsini bu fəslin 1-ci, 2-ci bölməsində olduğu kimi (satışın müəyyən hissəsinin aşağı qiymətə satılması nəzərə alınmaqla) saxlayırıq.

Satışdan əldə edilən faktiki mənfəətin məbləğini hesablayaq:

$$270 \cdot 0,42 - 86 = 27,4 \text{ min pul vahidi}$$

(Maya dəyəri üzrə artım 9 min pul vahidi olmuş və icra zamanı rəhbərliyin göstərici ilə onların nəzarətində olan sabit xərclərin 3 min pul vahidi həcmində azaldılması nəticəsində sabit xərclər $80 + 9 - 3 = 86$ min pul vahidi təşkil etmişdir). Deməli, mənfəətin artımı $0,8(27,4 - 26,6)$ min pul vahidi təşkil etmişdir ki, həmin məbləğ təhlil obyektinə kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, faktiki icra zamanı məhsulun qiymətinin saxlanması və dəyişilməsi hallarında dəyişən xərclərin mütləq məbləği dəyişməmiş, lakin satışdan pul gəlirində onun nisbi məzmunu dəyişilmişdir. Faktiki icra üçün satışdan pul gəlirində dəyişən xərclər 58% təşkil etmişdir, çünki marjinal gəlir vahidin 0,42 hissəsi və ya 42% olmuşdur. Bu səbəbdən dəyişən xərclərin mütləq məbləği 156,6 min pul vahidi ($270 \cdot 58 : 100$) təşkil edəcəkdir.

Satışdan pul gəlirinin tərkibində, marjinal gəlirin orta xüsusi cəkisi 0,44 və ya 44% olduğunu nəzərə alsaq onda satışdan pul gəlirində dəyişən xərclər 56% ($100 - 44$) təşkil edəcəkdir. Bu səviyyəni dəyişən xərclərin ümumi məbləği ilə eyniləşdirək. Büdcə hesablaşmaları üçün qəbul edilmiş qiymət ilə faktiki satılmış bütün məhsul üzrə satışdan pul gəlirini hesablayaq. Bu məbləğ $156,6 : 56 \cdot 100 = 280$ min pul vahidi təşkil edəcəkdir.

İndi müxtəlif amillərin satışdan əldə edilən mənfəətə təsirinin hesablanması ardıcılığını təkrar edək. (min pul vahidi ilə):

1. Satılmış məhsulun miqdarının artması hesabına: $(280 - 260) \cdot 0,41 = +8,2$

2. Struktur dəyişikliyi hesabına: $280 \cdot (0,44 - 0,41) = +8,4$
3. Qiymətin dəyişilməsi hesabına: $270 \cdot 0,42 - 280 \cdot 0,44 = -9,8$
4. Maya dəyəri üzrə kənarlaşma hesabına – 9
5. Sabit xərclərin azaldılması hesabına + 3

Amillərin yekunu	0,8
------------------	-----

Beləliklə, yuxarıda göstərilmiş amillərin təsirinin yekun məbləği (0,8 min pul vahidi) təhlil obyektinə eyni məbləği təşkil edir.

Satışdan əldə edilən mənfəətə ayrı-ayrı amillərin təsirinin nəzərdən keçirdiyimiz analitik hesablanması büdcə göstəriciləri ilə faktiki göstəricilərin müqayisəsi ilə həyata keçirilir. Hesablamalar mənfəətə satışın həcmi, onun strukturu və satılmış malların maya dəyəri arasında qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilən asılılıqdan istifadə etməklə tez bir zamanda həyata keçirilir. Bu zaman hər bir məhsul növü üzrə bir başa hesablama yolu ilə mənfəəti müəyyən etmək mütləq deyildir.

Bu hesablamalar ona əsaslanır ki, sabit xərclərin bütün məbləği satışdan əldə edilən nəticələrə aid edilməlidir. Əgər satılmamış mal qalığı və ya bitməmiş istehsalat olarsa, onda onlar ucotda dəyişən xərclər səviyyəsində qiymətləndirilməlidir. Satışın nəticələrinin təhlilinin bu metodologiyası direkt-kostinq sistemi üzrə istehsal ucotunun təşkili ilə daha yaxşı uzlaşır. Bu metodika maliyyə və istehsalat ucotunun inteqrasiyası qaydalarına zidd deyildir.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatın yekunlarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri çıxarmaq və müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı təkliflər paketini vermək olar:

1. Müasir dövrdə mənfəət, təsərrüfat subyektlərinin istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticə göstəricisi olmaqla, baş verən iqtisadi keyfiyyət dəyişikliklərini özündə əks etdirir. Maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlilinin mənfəət və rentabellikdən başlanılması məqsədəuyğun sayılır. Müasir şəraitdə mənfəətin idarə olunması onun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi prosesinin sistemli təhlili metodikasının işlənilib hazırlanmasını obyektiv zərurətə çevirir. Belə bir metodika həm daxili istifadəçilər və həm də xarici istifadəçilər üçün vacib olmaqla, mənfəətin mütləq məbləğinin, təsisçilərin və səhmdarların gəlirlərinin artırılması üzrə müəssisənin potensial imkanını müəyyən etməyə və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə «sağlamlığını» dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

2. Müasir şəraitdə təşkilatlarda maliyyə nəticələrinin təhlilinin metodlarının tətbiqi mütləqdir, çünki müəssisənin maliyyə hesabatı məlumatlarının nə dərəcədə düzgün və etibarlı olması, təhlilin nəticələrinin obyektivliyindən asılıdır. Əsaslanmış qərarlarla maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunması, investisiyanın əsas istiqamətlərinin qanuna uyğun müəyyən edilməsi, son nəticədə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sabitliyini təmin edir. Bu baxımdan inflyasiya şəraitində aşağıdakıların nəzərə alınması vacib hesab edilir: bazar qiymətinin formalaşması və istehsal xərclərinin səviyyəsinə nəzarət; istehsalın avtomatlaşdırılması və yeni texnologiyanın tətbiqi yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi; marketing tədqiqatları; aktivlərin səmərəli idarə edilməsi; nağd pulların və debitor borclarının minimum endirilməsi, kreditor borclarından istifadə edilməsi.

3. Mühasibat uçotunda mənfəətin real göstəricilərinin formalaşdırılması üçün aşağıdakı şərtlər: təşkilatın xərclərinin onların ödənilməsi mənbələrin əməvəfiq surətdə bölüşdürülməsinin (bölgüsünün) düzgünlüyü; istehsal məsrəflərinə aid edilən xərclər;

maliyyə nəticələrinin dəyişilməsinə aid edilən xərclər; qeyri-istehsal hesablarına aid edilən xərclər; qeyri-maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması təmin edilməlidir.

4. Təşkilatın xərclərinin vaxt əlaməti üzrə bölgüsünün düzgünlüyü. Bu məqsədlə mühasibat uçotunda “Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər” adlı 41-ci maddənin 412-ci “Üzunmüddətli zamanət öhdəlikləri” hesabı və digər öhdəliklər hesabları üzrə tətbiq edilir. “Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər” adlı 41-ci maddənin hesabları üzrə analitik uçot öhdəliklərin növləri üzrə aparılır. Təşkilatın uçot siyasətinə dair qaydada və ya əmrdə öhdəliklərin növləri, onların hesablanması üsulları, habelə ilin sonunda müvafiq hesabların bağlanması qaydası müəyyən edilməlidir.

5. Sənayedə, inşaatda, elmi - tədqiqat təşkilatlarında hazır məhsul və bitməmiş istehsal qalıqları arasında xərclərin bölgüsü, satışa çəkilən xərclərin göndərilmiş mallar (məhsullar) və onların anbarlarda qalıqları arasında bölgüsünün düzgünlüyü müəyyən edilməlidir.

6. Satışdan alınan mənfəətin məbləği təşkilatın qəbul etdiyi uçot siyasəti elementlərindən: kommersiya təşkilatında tətbiq edilən istehsal və tədavül məsrəflərinə silinən material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodundan (materialların vahidinin qiymətləri üzrə, orta qiymətlərlə, FIFO və ya LIFO metodu ilə); əsas fondların amortizasiyasının və qeyri - material aktivlərin hesablanması tətbiq edilən üsullarından asılıdır.

7. Analoji sürətdə sonrakı təhlil vergiqoymadan əvvəl mənfəətin (balans mənfəətinin) hər bir tərkib elementinin ətraflı öyrənilməsinə yönəlməlidir. Bu məqsədlə mühasibat uçotu məlumatlarından (“Ümumi mənfəət (zərər) üzrə 801-cı hesabın debet və kredit əməliyyatlarının qeydləri) istifadə etmək lazımdır. Ətraflı təhlil zamanı maliyyə əməliyyatlarından məhz hansı faizlər alınmasını (hesablamasını) müəyyən etmək olar. Sair əməliyyat gəlirləri və xərcləri üzrə əmlakla məhz hansı əməliyyatlar aparılmasını, zərərli əqdlərin olub-olmamasını aydınlaşdırmaq arzu edilmişdir. Əgər belələri olmuşdursa, onda onların təşəbbüskarının kim olmasını, zərərlərin hansı səbəbdən baş verməsini və onların təqsirkar şəxslərin hesabına ödənilməsinin mümkün olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Keçmiş illərin borclarının və zərərlərinin silinməsinə sərf olunmuş satışdan kənar xərclər, ödənilmiş cərimələr, penyalar, dəbbələmə pulları çox dəqiq surətdə öyrənilməlidir.

Satışdan کنار zərərlərin bütün növləri üzrə təqsirkar şəxsləri müəyyən etmək, habelə gələcəkdə belə zərərlərə yol verilməməsi üzrə təşkilati-texniki tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək məqsəduyğundur.

8. “Tədavüldə olan bölüşdürülməmiş mənfəət” subhesabında müəyyən vaxt ərzində səhmdarlar arasında bölüşdürülməmiş mənfəətin ümumi məbləği toplanır. Mahiyyətcə, həmin subhesabın saldosu torpaq, tikili və avadanlıqların və digər maddi ehtiyatlar formasında yeni əmlak yaradılması üçün toplanmış vəsaitlərin miqdarını göstərir. Bu subhesabın debeti üzrə qeydlər yalnız yeni əmlakın yaradılmasına müvafiq vəsaitlər həqiqətən tətbiq edildikdə “İstifadə edilmiş bölüşdürülməmiş mənfəət” subhesabı ilə müxabirələşdirməklə aparılır. Vəsaitlərdən istifadə edilməsi əks edildikdən sonra “Tədavüldə olan bölüşdürülməmiş mənfəət” subhesabının saldosu bölüşdürülməmiş mənfəətin sərbəst qalığının miqdarını göstərir.

9. Satışdan əldə edilən mənfəətin amillər üzrə təhlili metodikalarının çoxsaylı variantları təklif edilmişdir. Onların öyrənilməsi bizə nəzərdən keçirilən göstəricinin amillər üzrə təhlilinə iki əsas yanaşmanı qeyd etmək imkanı verir: təhlil nomenklaturanın (assortimentin) ayrı-ayrı mövqeləri üzrə amillərin – satışın həcmnin, məhsul vahidinin maya dəyərinin və qiymətinin təsirinin bilavasitə hesablanmasını nəzərdə tutur; təhlil, necə deyərlər, “ekspress təhlildir”. Təşkilatın operativ idarə edilməsi üçün birinci yanaşma daha münasibdir, çünki o, nomenklaturanın (assortimentin) ayrı-ayrı növləri üzrə satışın həcminə, məmulatların maya dəyərinə və qiymətinə dair əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etmək imkanı yaradır. Bununla belə, menecerin sərəncamında öz təşkilatının və rəqib təşkilatların mühasibat hesabatları olan zaman ekspress- təhlil də aparmaq lazımdır.

10. Təhlili dərinləşdirdikdə satışın həcmnin dəyişilməsinin, konkret səbəblərini, maya dəyərinin bahalaşmasının səbəblərini və qiymətlərin sonrakı (böhran həddinə çatmamış) artırılması imkanlarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Satışdan alınan mənfəətin amillər üzrə təhlilinin nəticələri əsasında gələcək dövrlər üçün məhsulun buxarılış nomenklaturasının və satışı həcmnin planlaşdırılması üzrə konkret idarəetmə qərarları, habelə konkret məhsul növləri üzrə istehsalın həcminə, onların qiymətlərinə və hər məhsul növü üzrə yol verilən xərclərin həddinə aid qərarlar qəbul edilə bilər.

11. Milli valyutada pul vəsaitləri və debitor borcu pul vahidi qiymətdən düşdükcə öz dəyərini itirir, bu isə təşkilatın öz dövriyyə vəsaitinin bir hissəsini itirməsinə gətirib çıxardır. Bundan əlavə, istifadə edilən xammalın, materialların, yanacağın və s. qiymətlərinin artması sayəsində dövriyyə aktivlərinə tələbatı artırır. Eyni zamanda əgər təşkilatın pul öhdəlikləri milli valyutada ifadə olunmuşdursa, o, həmin öhdəliklər üzrə qismən “uda” bilər.

12. Inflyasiyanın mühasibat (maliyyə) hesabatı göstəricilərinə təsirinin nəzərə alınmamasının doğurduğu fəsadlar aşağıdakılardır: qiymətin artmasının təsiri nəticəsində satılmış məhsulun maya dəyəri istehlak olunmuş resursların cari maya dəyəri ilə müqayisədə azaldılmış olur; maya dəyərinin cari qiymətlərlə deyil, tarixi qiymətlərlə dəyərləndirilməsi inflyasiya şəraitində təsərrüfat subyektlərinə özlərinin fəaliyyəti prosesində sərf olunmuş material ehtiyatlarının bərpa olunması və əsas vəsaitlərin yenilənməsi imkanlarını azaldır. Nəticədə resursların bərpa olunmasına yönəldilmiş vəsaitin həcmi təşkilatın real tələbatına uyğun olmaya bilər; qiymətin artması şəraitində təşkilatın mənfəət məbləği şişirdilmiş (artırılmış) olur; bərpa qiyməti ilə istehlak olunmuş ehtiyatların dəyərinin yenidən hesablanması mənfəətin məbləğinin azalmasına və ya zərərin artırılmasına gətirib çıxara bilər; təşkilatın kapitalın saxlanması və artırılması qabiliyyəti haqqında informasiya təhrif olunur ki, bu da, mənfəətin korporativ idarə olunması məsələləri ilə bağlı qərarların qəbul olunması prosesində hesablamaların səhv edilməsi ilə nəticələnir- mənfəət təşkilatın uzunmüddətli maliyyə sabitliyi məqsədi ilə bölüşdürülə bilər; təşkilatın cari ödəmə qabiliyyətinin idarə olunması üçün zəruri olan debitor və kreditor borclarının real nisbəti haqqında informasiya yoxdur; mühasibat hesabatı informasiyalarının müqayisəliliyi prinsipi pozulur- vaxta görə müqayisə real olmur, nəticədə təşkilatın maliyyə nəticələrinin və pul axınlarının proqnoz təhlilinin informasiya bazasının dürüstlüyü azalır; kapital qoyuluşunun səmərəliliyini səciyyələndirən və təşkilatın biznesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemində mühüm hesab olunan əsas maliyyə göstəricilərinin hesablanması təhrif olunmuş nəticələr formalaşdırır. Bu, qəbul edilən investisiya qərarlarının əsaslandırılmasını çətinləşdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı. “Hüquq ədəbiyyatı”2007. 776 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı.“Hüquq ədəbiyyatı”2011. 414 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» qanunu. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan Respublikasının «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanunu. Bakı, 1997.
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş “2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram”
6. H.A.Cəfərli. İqtisadi təhlil. Dərslik. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2009. – 560 səh.
7. Səbzəliyev S.M. «Mühasibat (maliyyə) hesabatı», Bakı 2003.
8. H.A.Cəfərli. Maliyyə nəticələrinin təhlili. Metodik vəsait. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı-2015. – 55 səh.
9. H.A.Cəfərli. Təssərrüfat subyektlərində maliyyə sabitliyinin amilli təhlili. Metodik vəsait. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2011. – 67 səh.
10. H.A.Cəfərli., L.V.Məmmədova. İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili. Metodik vəsait. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı-2013.- 32 səh.
11. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. “Maliyyə təhlili”. Dərslik: Bakı, “CBS”, 2012. 246 s.
12. Исмаилов Н.М. «Формирование финансовых результатов: учетно-аналитические аспекты». Монография. «Элм». Баку-2012. 560 с.
13. Исмаилов Н.М. Анализ финансовых результатов предприятий (фирм) в условиях рыночных отношений // Финансыиучет, 12, 2001,с.15-21; 1, 2002, с.10-14; 2, 2002, с. 22-28.

14. Муслимов С.Я., ЮзбашевЧ.Р., МамедоваА.К., АббасоваС.А. Теория экономического анализа, Баку, 2003.
15. ЮзбашевЧ.Р. Экономический анализ, Учебноепособие, Баку, 2006.
16. АббасовС.А. Прспективный экономический анализ. Учебное пособие. Баку, 2005.
17. АбрютинаМ.С. Экспресс-анализ ухгалтерской отчетности: Методика. Практические рекомендации. –М.: Изд-во ДИС, 1999. – 258 с.
18. Артеменко В.Г.,Беллендир М.В. Финансовый анализ: Учебное пособие. –2-е изд., перераб. идоп–М.: Изд-во «Делоисервис», 1999. – 160 с.
19. Астахов В.П. Анализ финансовой устойчивости фирмы ипроцедуры,связанные с банкротством.–М.: Изд-во «Ось-89», 1996. – 166 с.
20. Баканов М.И., ШереметА.Д. Теория экономического анализа: Учебник.-4-е изд., доп. И перераб. –М.: Финансы и статистика, 1998. – 416 с.
21. ВакуленкоТ.Г.,ФоминаЛ.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. –СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 1999. – 160 с.
22. ВакуленкоТ.Г.,ФоминаЛ.Ф. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений. –СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2001. – 288 с.
23. Веснин В.Р. Основы финансового анализа и финансового менеджмента на предприятиях в условиях рынка. –М.: Знание, 1995. - 62 с.
24. ГлазовМ.М. Методика финансовог оанализа: новые подходы. –СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1996. - 164 с.
25. ДонцоваЛ.В., НикифороваН.А. Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие. –М.: Изд-во «Делоисервис», 2003. – 336 с.
26. ЕфимоваО.В. Финансовый анализ. – 4-еизд., перераб. идоп. –М.: Изд-во Бухгалтерский учет, 2002. – 528 с.
27. КовалевА.И., ПриваловВ.П. Анализ финансового состояния предприятия. –2-е изд., перераб. идоп.–М.: Центр экономики и маркетинга, 1997. – 256 с.

28. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. Гриф - М.: ИНФРА-М, 2013
29. Абдукаримов И.Т. Финансово-экономический анализ хозяйственной деятельности коммерческих организаций: анализ деловой активности.-М.: Инфра-М, 2012.